

MOREEL REDENEREN EN DE ONTWIKKELING VAN EEN NIEUWE VRAGENLIJST: DE SOCIOMORELE REFLECTIE VRAGENLIJST- AANGEPASTE VERSIE

LOTTE VERMEULEN, 2007

MASTERSCRIPTIE ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Samenvatting	4
1. Inleiding	5
1.1 Definities	6
1.2 Neuropsychologisch onderzoek	7
1.3 Theoretische achtergrond	8
1.4 Instrumenten	17
1.5 Praktisch nut van een nieuw instrument	19
2. Constructie van de vragenlijst	20
3 Scoring en interpretatie	21
4. Hypothesen	24
5. Methode	25
5.1 Populatie	25
5.2 Meetinstrumenten	26
5.3 Procedure en materialen	28
5.4 Data-analyse	29
6. Resultaten	29
6.1 Betrouwbaarheid	29
6.2 Validiteit	31
7. Discussie	33
Referenties	39
Bijlagen	43
Bijlage 1: Sociomorele Reflectie Vragenlijst-	44
Aangepaste Versie	
Bijlage 2: Voorstel voor nieuw	53
scoringsinstrument	

VOORWOORD

Deze scriptie is tot stand gekomen tijdens mijn onderzoeksstage bij Tbs-kliniek De Kijvelanden in Poortugaal. Het ontwikkelen van een vragenlijst voor Moreel Redeneren stond daar al een tijdje op het onderzoeksprogramma en ik heb me daarbij aangesloten. Ik heb het een moeilijk onderwerp gevonden, daar ik mij snel laat verleiden door de avances van de filosofische discussie. Ik heb mij in eerste instantie verkeken op de omvangrijkheid van het onderzoeksdomein. Ik ben blijven steken bij wel heel interessante studies en discussies; o.a. die van Joshua Greene, wiens werk ik vanaf nu zeker ga volgen. Hier is het resultaat van een jaar moreel redeneren. Ik denk overigens dat ik daar nu wel heel goed in ben...

Met dank aan Ruud Hornsveld en Jorg Huijding voor hun waardevolle commentaar.

MOREEL REDENEREN EN DE ONTWIKKELING VAN EEN NIEUWE VRAGENLIJST: DE SOCIOMORELE REFLECTIE VRAGENLIJST- AANGEPASTE VERSIE

SAMENVATTING

In de forensische psychiatrie is erg veel vraag naar een schaal die moreel redeneren adequaat meet, om daarmee de evaluatie van de op het verbeteren van moraliteit gerichte behandelprogramma's mogelijk te maken. Gibbs, Basinger en Fuller (1992) wilden een eenvoudig instrument ontwikkelen om moreel redeneren te meten. De instrumenten die er tot dan toe op de markt waren gebracht kennen namelijk een enorme complexiteit in de scoring van de antwoorden. De door Gibbs et al. (1992) ontwikkelde Sociomoral Reflection Measure- Short Form bleek over goede psychometrische eigenschappen te beschikken. Het probleem is echter dat Gibbs en zijn collega's met de Sociomoral Reflection Measure een instrument hebben ontwikkeld dat, ondanks de voornemens, moeilijk te scoren is en morele aspecten als discriminatie en ouderlijke verantwoordelijkheid niet meeneemt. Het doel van het huidige onderzoek was om een uitgebreidere vragenlijst voor moreel redeneren op te stellen die kan worden gebruikt voor de evaluatie van zorgprogramma's in de forensische psychiatrie in Nederland. De Sociomorele Reflectie Vragenlijst-Aangepaste Versie moest eenvoudiger te scoren zijn volgens de fasen die zijn opgesteld door Gibbs en zijn collega's. Er werd een pilotstudie gedaan met een sample van 25 terbeschikkinggestelden. De SRV-AV bleek voldoende betrouwbaar, maar de samenhang met andere instrumenten bleek anders te zijn dan in eerste instantie gedacht. Om uitspraken te kunnen doen over de validiteit zal de lijst moeten worden afgenomen bij een grotere groep patiënten en zal de 'doelgroep' moeten worden vergeleken met een controlegroep.

1. INLEIDING

The ringing became more distinct: -it continued and it became more distinct: I talked more freely to get rid of the feeling: but it continued and gained definitiveness- until, at length, I found that the noise was not within my ears...(...)...'Villains', I shrieked, 'dissemble no more! I admit the deed! -tear up the planks!-here, here!- it is the beating of his hideous heart!'

Hoewel Edgar Allen Poe geen groot fan was van het bespreken van morele kwesties, is zijn proza vol van dergelijke dilemma's. Het bovenstaande fragment komt uit zijn bekende verhaal 'A Tell Tale Heart', waarin een paranoïde man een moord pleegt en zichzelf vervolgens ten opzichte van politieagenten verraadt omdat hij het hart van de man, die hij toch zorgvuldig onder de planken van zijn woning begraven heeft, ook na diens dood luid hoort kloppen. Het kloppende hart staat symbool voor zijn schuldgevoel. Hoewel Poe met dergelijke verhalen zijn bijdrage leverde aan de toen al spelende toerekeningsvatbaarheidsdiscussie, was het naar zijn zeggen niet zijn doel om de lezers een les te lezen. Poe was in feite een fel tegenstander van het didactisme; hij vond dat mensen die de kunst beoefenen zich niet bezig zouden moeten houden met het opdringen van ideeën wat betreft ethiek en moraliteit¹. Toch waren er, zowel voor als na Poe's carrière, genoeg schrijvers die met hun geschriften de mensen wilden aanzetten tot een bepaald handelen, of ze in ieder geval aan het denken wilden zetten. Het bekendste voorbeeld van een didactisch boek is natuurlijk de Bijbel. Religieuze boeken staan vol met voorschriften en wijsheden over hoe mensen zouden moeten leven.

In Europa is de onbetwiste verklaring voor het ontstaan van ons moreel besef tot een relatief korte tijd geleden het bekende Bijbelse verhaal van het *Hof van Eden* geweest. Toen de slang Eva ertoe verleidde van de verboden vrucht te eten en zij en Adam dit deden, kregen zij een besef van goed en kwaad. Voor dit besef waren zij tot op die dag altijd onontvankelijk geweest. Er waren door de eeuwen heen wel een aantal wetenschappers geweest die het ontstaan van menselijke eigenschappen, zoals moreel besef, en de variatie daarin verklaarden vanuit een evolutietheorie, maar die kregen tijdens hun leven weinig erkenning (o.a. Jean-Baptiste Lamarck,

¹ Hiermee plaatst Poe zijn werk op metafysisch vlak, net als bijvoorbeeld Charles Baudelaire.

1744-1829). Een grote omslag vond plaats in 1859, toen Charles Darwin, een tijdgenoot van Poe, *The Origin of Species*² publiceerde. In dit veelbesproken boek wordt de evolutietheorie uitgebreid besproken. Het belangrijkste mechanisme in deze theorie is *natuurlijke selectie*, waarmee bedoeld wordt dat de natuur de beste eigenschappen en kenmerken selecteert en dat die eigenschappen worden doorgegeven middels reproductie.

1.1 Definities

Om de rest van deze thesis duidelijk te zijn over wat moraliteit precies inhoudt, wordt de definitie gehanteerd zoals die terug te vinden is in het 'Oxford English Dictionary', namelijk: *Principes betreffende het verschil tussen goed en kwaad*. Met *moreel redeneren* wordt de justificatie bedoeld van waarom iets als goed of kwaad moet worden bestempeld. Met *goed* wordt niet alleen het *juiste* op het gebied van rechtvaardigheid en daaraan gerelateerde thema's bedoeld, maar ook het goede op het gebied van weldadig- en welwillendheid. De waarde van begrippen als *goed* of *juist* hangt af van het vakgebied waarin de definitie wordt gesteld. Gibbs (2003) geeft aan dat het *juiste* en het *goede* binnen het domein van de moraliteit twee verschillende concepten zijn, die tegelijkertijd onderling verbonden zijn en elkaar complementeren; het *juiste* veronderstelt het *goede*, en andersom geldt ook: naar het *goede* kan niet verwezen worden bij afwezigheid van het *juiste*. Om verwarring te voorkomen, wordt er in deze thesis vanuit gegaan dat het goede bestaat uit rechtvaardigheid én weldadigheid.

Econometrist Matthijs Van Veelen weidt in zijn thesis *Survival of the Fair* (2004) uit op het idee van de evolutie van de concepten 'goed' en 'kwaad', zowel universeel als voor de homo sapiens, onze soort. Hij wil hiermee duidelijk maken dat deze concepten niet plotseling opgelegd zijn zoals in Genesis wordt beschreven³. Hij legt in zijn boek uit dat de concepten *altruïsme*, *eerlijkheid*⁴ en *moraliteit* dichtbij elkaar liggen en elkaar ook overlappen, edoch verschillen van elkaar. Hij stelt dat het verhelderend zou werken als deze woorden niet als plaatsvervangend van elkaar zouden worden beschouwd.

² De volledige titel van het boek is: *On The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*.

³ Van Veelen had overwogen om zijn boek *The Moral Monkey* te noemen.

⁴ Fairness

Daarnaast zijn in de literatuur de begrippen *ethiek* en *empathie* in de omgang, die eveneens als plaatsvervangend worden gebruikt. *Ethiek* is een brede tak van de filosofie, waarbij de normen en waarden van groepen mensen worden bestudeerd. Het bestuderen van *moraliteit* is hier een onderdeel van. Deze begrippen hebben dus een verschillende betekenis en kunnen dientengevolge niet als plaatsvervangend worden gezien. *Moraliteit* is een breder begrip dan *empathie* of *altruïsme*. Deze twee eigenschappen zijn vooral belangrijk bij het moreel handelen. Met *empathie* wordt het *inlevingsvermogen* bedoeld; dat is voor het moreel gedrag erg van belang. Als iemand niet in staat is zich in andermans sociale perspectief te verplaatsen, zal hij ook niet de neiging hebben bepaald immoreel gedrag te onderdrukken. *Altruïsme*, oftewel *onbaatzuchtigheid*, is van belang omdat men om moreel te kunnen handelen het eigenbelang terzijde moet kunnen zetten. Het grootste verschil tussen *moraliteit* en *eerlijkheid* is volgens Van Veelen dat eerlijkheid refereert naar gedragsveranderingen die worden geïnduceerd door anderen, terwijl moraliteit refereert naar gedragsveranderingen die worden veroorzaakt door gebeurtenissen die geen implicaties voor het individu zelf hebben. In de psychologie is het concept van moraliteit echter veel breder. Van *eerlijkheid* zal, om verwarring te voorkomen, niet meer gesproken worden. De eerdergenoemde definitie van moraliteit zal worden gehandhaafd. Al met al kan er worden geconcludeerd dat moraliteit een breed en geenszins unilateraal begrip is. Het is onmogelijk om een definitie te geven waar iedereen mee in zal stemmen.

1.2 Neuropsychologisch onderzoek

Bewijs voor dat moraliteit een breed en geenszins unilateraal begrip is, komt ook uit de neuropsychologische hoek. Greene en zijn collega's (o.a. 2001, 2003, 2004, 2005) deden verschillende studies aan de hand van functional magnetic imaging (fMRI). Dit is een techniek waarmee de hemodynamische respons wordt gemeten die gerelateerd is aan hersenactiviteit. Greene legde zijn proefpersonen morele dilemma's voor die zij moesten oplossen, terwijl er een fMRI scan werd gemaakt. Hiermee onderzochten Greene en zijn collega's welke gebieden in de hersenen een rol spelen bij het oplossen van dergelijke dilemma's. Hun belangrijkste conclusie is dat morele dilemma's sterk variëren in hoeverre zij ook emotionele verwerking vergen. Ruwweg hadden de verschillen in verwerking te maken met de mate van persoonlijke betrokkenheid bij een dergelijk dilemma. (Greene,

Sommerville, Nystrom, Darley & Cohen, 2001). Om dit te illustreren geeft Greene (2003) een voorbeeld uit het boek 'Living High and Letting Die' van Peter Unger (1996; in Greene, 2003). Mensen zouden het onaanvaardbaar vinden om een gewonde vreemdeling aan de kant van de weg zomaar te laten liggen, maar zij vinden het wel acceptabel om geld uit te geven aan luxeartikelen in plaats van aan goede doelen die ervoor zorgen dat arme, ondervoede mensen in derde wereldlanden kunnen blijven leven. Volgens Greene is een dergelijk fenomeen op neuropsychologisch niveau te verklaren. Uit zijn onderzoek is gebleken dat zowel cognitieve als emotionele processen een cruciale en soms competitieve rol spelen bij het oplossen van de morele dilemma's. In 2004 vond hij dat hersengebieden die geassocieerd worden met abstract redeneren en cognitieve controle een grote rol spelen bij het oplossen van moeilijke persoonlijke dilemma's, terwijl men daarvoor altijd had gedacht dat de persoonlijke morele dilemma's zorgden voor activiteit in de aan emotie gerelateerde hersengebieden (Greene, Nystrom, Engell, Darley & Cohen, 2004). Greene (2005) concludeert dat ons moreel redeneren voor een groot deel wordt bepaald door onze cognitieve structuren.

1.3 Theoretische achtergrond

Wetenschappelijk onderzoek naar moraliteit is controversieel, omdat veel traditionele filosofen vinden dat je geen onderzoek kunt doen naar wat er 'zou moeten zijn'⁵. Volgens die filosofen moet de filosofie zich bezig houden met ethische principes en de wetenschap niet. Zij vinden dat moreel redeneren niet kan worden geëvalueerd door wetenschappers, omdat het niet berust op feiten die onderzocht kunnen worden. Zij vinden dat het 'zijn' bij de wetenschap hoort en het 'zou moeten zijn' bij de ethiek en zijn onverschillig ten opzichte van de onderzoeksresultaten van gedragswetenschappers op het gebied van de moraliteit (Greene, 2003). Voor gedragswetenschappers is dit onderzoek echter van groot belang, omdat men dan, indien men gedragsveranderingen bij bepaalde groepen mensen wil bewerkstelligen, een houvast heeft om de therapie op af te stemmen en meetinstrumenten kan ontwikkelen om de vooruitgang van deze groep mensen te meten. Op die manier kan een dergelijke therapie ook geëvalueerd worden. De eerste die zijn wetenschappelijk onderzoek focuste op het concept van moraliteit en daardoor de filosofische traditie

⁵ Dit probleem werd in de achttiende eeuw geformuleerd door de filosoof David Hume en staat ook wel bekend als 'the is-ought problem'.

verbrak (Blasi, 1990), was Lawrence Kohlberg (1927-1987). Kohlberg was een pionier, omdat hij voor het eerst in de geschiedenis moraliteit bespreekbaar maakte als een wetenschappelijk te onderzoeken concept in plaats van een fenomeen waarmee alleen filosofen zich bezig hielden. Kohlberg noemde zijn theoretische benadering van moraliteit en morele motivatie een 'cognitieve ontwikkelingsbenadering'. Op die manier stelt hij de ontwikkeling van moraliteit eigenlijk gelijk aan de ontwikkeling van andere cognities, zoals eerder al beschreven door de fameuze Jean Piaget (1932/1965; o.a. in Gibbs, Basinger & Fuller, 1992). Piaget had een model ontwikkeld voor de cognitieve ontwikkeling van mensen. Volgens Piaget worden kinderen geboren met primitieve cognitieve schema's, z.g.n. 'reflexen'. Die schema's ontwikkelen zich naarmate het kind zich aanpast aan zijn omgeving en worden complexer naarmate het kind ouder wordt. Deze ontwikkeling verloopt volgens een vast patroon; elk kind maakt dus hetzelfde proces door. Piaget onderscheidde vier ontwikkelingsstadia, waarvan het eerste stadium het 'sensorimotorische stadium' heet. In deze periode begint de ontwikkeling en cognitieve functies als geheugen en taalvaardigheid ontwikkelen zich langzaam. Dit stadium begint bij de geboorte en een kind maakt een overstap naar het volgende stadium rond het tweede levensjaar. Het tweede stadium dat door Piaget geformuleerd is heet het 'pre-operationele stadium'. In dit stadium ontwikkelen de vaardigheden uit het eerste stadium zich verder. Het denken is echter nog niet logisch en voornamelijk egocentrisch. Dit stadium duurt ongeveer tot het zevende levensjaar. Het derde stadium heet het 'concreet operationele stadium'. In dit stadium gaat een kind logisch denken, gericht op concrete objecten. Ten slotte, rond het elfde levensjaar, komt een kind in het 'formeel operationele stadium', waarin het abstract logisch denken zich ontwikkelt.

Omdat Kohlberg er, net als Piaget, van uitging dat de cognitieve vaardigheden actief worden 'opgebouwd', is deze theorie een *constructivistische* benadering. Kohlberg (1984), suggereerde dat de morele ontwikkeling in ieder geval gedeeltelijk een *natuurlijk* constructief proces representeert, dat duidelijk te onderscheiden is van het proces van internalisatie. De door hem omschreven 'toenemende interne oriëntatie' moet dus niet geïnterpreteerd worden als gevolg van rijping of directe internalisatie van culturele normen (socialisatie), maar als een product van natuurlijke ontwikkeling, zoals Piaget die ook suggereerde. Aan de basis van deze cognitieve-ontwikkelingstheorie zoals gepresenteerd door Kohlberg staat het structuralisme.

Deze theoretische benaderingswijze heeft als uitgangspunt dat er niet-waarneembare structuren ten grondslag liggen aan sociale verschijnselen. De cognitieve ontwikkelingstheorie van moreel redeneren wordt omhoog gehouden door de pilaren van ruim 20 jaar longitudinaal onderzoek van Kohlberg en zijn collega's (de zgn. 'moral judgement interviews' waarop dit onderzoek is gebaseerd, werden afgenomen van het einde van de jaren '50 tot het begin van de jaren '80).

Piaget (1932/1965; o.a. in Gibbs et al., 1992) erkende dat moreel redeneren zich bij een kind ook op constructivistische wijze ontwikkelt. Hij maakte daarbij onderscheid tussen een fase waarin een kind geremd wordt door een zwart/wit benadering en gevoelig is voor regels en autoriteit, en een fase waarin een kind coöperatiever is en ook de perspectieven van anderen kan innemen. Om Piaget's eerste opzet uit te kunnen breiden, interviewde Kohlberg naast kinderen ook adolescenten over morele dilemma's. Kohlberg was het eens met Piaget's idee van een universele ontwikkeling van een gevoel van rechtvaardigheid; een zich ontwikkelende belangstelling voor de behoeften en gevoelens van anderen (Kohlberg, 1968). Piaget (in Crain, 1985) had een aantal criteria opgesteld waaraan een constructivistische stadiumtheorie moet voldoen: er moeten kwalitatieve verschillen zijn tussen de stadia, ieder stadium moet een gestructureerd geheel zijn, de stadia moeten via een invariante sequentie worden doorlopen, er moet hiërarchische integratie tussen de stadia zijn en de stadiumsequentie moet universeel zijn. Kohlberg heeft deze criteria bij het opstellen van de stadia in zijn theorie over moreel redeneren erg serieus genomen. Hij kwam tot drie niveaus van moreel redeneren, elk bestaande uit twee stadia (tabel 1.3.1). Die drie niveaus van moreel redeneren zijn overigens te herleiden naar literatuur over de filosofie van moreel redeneren van John Dewey. Volgens Dewey is het moreel redeneren van mensen eerst impulsief, vervolgens conformeert men naar een grotere groep en ten slotte is het moreel redeneren reflectief. Het moreel redeneren ontwikkelt zich volgens Dewey door de internalisatie van informatie die je van de buitenwereld krijgt. Kohlberg formuleerde deze niveaus als 'preconventioneel', 'conventioneel' en 'postconventioneel'.

Op het preconventionele niveau verplaatst een kind zich in eerste instantie van een amoreel stadium naar een stadium waarin regels worden gerespecteerd

(Piaget, 1932; in Kohlberg, 1968)⁶. In dit eerste stadium van moreel redeneren staan de oriëntatie op straf en gehoorzaamheid centraal (Kohlberg, 1968, 1984). Iemand die volgens dit stadium redeneert, wil het verbreken van regels vermijden om niet met de consequenties hiervan geconfronteerd te hoeven worden (straf). Het sociale perspectief dat bij dit stadium hoort, is het egocentrische perspectief (Kohlberg, 1968): dat er verschillende mensen zijn met verschillende interesses en meningen, kunnen zij nog niet bevatten. In het tweede stadium staat het eigenbelang centraal: men is gericht op het bevredigen van de eigen behoeften en belangen. We spreken van een concreet individualistisch perspectief. In dit stadium is men zich er wel al van bewust dat iedereen eigen belangen heeft (Kohlberg, 1984). Na de eerste twee stadia komt men op het conventionele niveau. In het derde stadium worden interpersoonlijke relaties belangrijk; men wil een goed mens zijn in de ogen van anderen. Het sociale perspectief dat hierbij past, is dat van het individu in relaties met andere individuen. Deze eerste drie stadia lijken erg op de stadia van de algemene cognitieve ontwikkeling, zoals omschreven door Piaget (Crain, 1985). In het vierde stadium gaat men nog een stapje verder: er wordt nu ook geredeneerd vanuit het 'sociale systeem'. Individuele relaties worden nu gezien als een plaats hebbend in het maatschappelijk systeem; zij zien het belang van een maatschappij en het in stand houden daarvan (Kohlberg, 1984). In stadium 5 aangekomen (inmiddels is het postconventionele niveau van redeneren bereikt), worden perspectieven geïntegreerd en ziet men met het belang in van zogenaamde 'sociale contracten' en van individuele rechten. Mensen die volgens het vijfde stadium redeneren, zijn van mening dat bepaalde individuele rechten belangrijker zijn dan de wetten die autoriteiten ons op hebben gelegd, ook al houden zij zich liever wel aan die wetten. Met een 'sociaal contract' bedoelt Kohlberg dus de impliciete overeenkomst die mensen binnen een samenleving met elkaar kunnen hebben. In het zesde en laatste stadium is men tot een geloof in universele ethische principes gekomen, waarbij men zich ook persoonlijk betrokken voelt. Het postconventionele niveau is niet alleen het 'rijpe' niveau omdat men de onderliggende morele principes kan waarnemen, maar ook omdat de morele principes zelf *gekozen* zijn en onafhankelijk zijn van sociale goedkeuring of afkeuring (Kohlberg, 1984; Gibbs, Basinger & Fuller, 1992). De overgang van een egocentrische wijze van moreel redeneren naar redeneren op een

⁶ Dit idee kwam niet van Piaget zelf maar van de socioloog Émile Durkheim, die zich enkele tientallen jaren daarvoor al bezighield met het bestuderen van voornamelijk solidariteit en groepsdenken.

meer 'gebalanceerde' manier wordt ook wel *decentratie* genoemd (Gibbs et al., 1992).

Al vanaf 1958 heeft Kohlberg moeite met het analyseren van de structuur van het zesde stadium. Hij elimineerde het stadium tijdelijk uit zijn scorehandleiding, omdat hij dit stadium zag als een theoretisch stadium dat niet door middel van interviews in kaart kan worden gebracht. Later kwam hij hier echter op terug (zie o.a. Kohlberg, Boyd & Levine, 1990; voor verschillende opvattingen over het wel of niet aannemen van een zesde stadium, zie Habermas, 1990 en Puka, 1990).

Tabel 1.3.1	
Kohlberg's stadia van het moreel redeneren	
Niveau van Moreel Redeneren	Gericht op:
Preconventionele moraliteit (tot 9 jaar)	
Stadium 1	Oriëntatie op (het vermijden van) straf en gehoorzaamheid.
Stadium 2	Bevredigen van eigen behoeften en belangen.
Conventionele moraliteit (9 jaar tot adolescentie)	
Stadium 3	Goede interpersoonlijke relaties: overeenstemming en conformisme.
Stadium 4	Het in stand houden van de maatschappij.
Postconventionele moraliteit	
Stadium 5	Sociale contracten en individuele rechten
Stadium 6	Universele ethische principes.

Naast deze zes stadia zijn er nog twee stadia waarover later is gespeculeerd om ze aan de theorie toe te voegen. Ten eerste is er de vraag geweest of er een zevende stadium toegevoegd zou moeten worden (Kohlberg & Ryncarz, 1990; in Gibbs, 2003). Kohlberg vond namelijk in zijn onderzoek dat er mensen waren die volgens een zogenaamd 'kosmisch perspectief' redeneerden. Het gaat hier om een metacognitief niveau van moreel redeneren, omdat de onbeantwoorde vragen van het zesde stadium, dat op universeel *menselijk* niveau ligt, beantwoord zouden worden. Mensen die op dit niveau redeneren zien de menselijke ziel als onderdeel van een groter geheel. Ten tweede werd er een stadium 4 ½ toegevoegd aan de theorie, om regressie van stadium 4 naar een eerder stadium 2 te kunnen verklaren. Piaget had in zijn criteria voor een goede stadiumtheorie immers vastgesteld dat een invariante sequentie van de stadia noodzakelijk was: de stadia moesten op een vaste volgorde doorlopen worden. Uit onderzoek van Kohlberg bleek echter dat studenten

soms een regressie lieten zien van stadium 4 of 5, terug naar stadium 2. Stadium 4 ½ was hiervoor de oplossing Kohlberg zag stadium 4 ½ als een overgangsstadium. Het redeneren op dit niveau lijkt op het hedonistische redeneren van stadium 2, maar heeft volgens Kohlberg een meer abstracte en filosofische lading (Gibbs, 2003).

Om het verschil in moreel redeneren tussen verschillende mensen die op conventioneel niveau redeneerden te verklaren, sprak Kohlberg daarnaast nog van twee morele *typen* binnen stadium 3 en 4; type A en type B (Kohlberg, 1984). De A-typen redeneren zoals Kohlberg omschreef in zijn theorie. De B-typen suggereren al een moreel idealisme zoals in de postconventionele stadia, maar dit idealisme is eerder intuïtief dan theoretisch onderbouwd (Gibbs, 2003).

Kohlberg's theorie is door de jaren heen door verschillende mensen bekritiseerd. Een bekend kritiekpunt komt van één van zijn eigen leerlingen: Gilligan. Gilligan schreef in 1982 het invloedrijke 'In a different voice'. Dit boek gaat over de psychologische ontwikkeling van vrouwen. Ze verwierp Kohlberg's standpunt wat betreft een universele ontwikkeling van moraliteit door te supponeren dat vrouwen en mannen morele dilemma's anders benaderen. Gilligan vond dat de bestaande cognitieve ontwikkelingstheorieën zich teveel op mannen richtten en vrouwen daardoor minder serieus werden genomen. Haar ideeën zijn gebaseerd op interviews, waarvan grote delen terug te lezen zijn in haar boek.

De kritiek op en uitbreiding van de benadering van Kohlberg waar in de rest van deze thesis op gericht wordt, is die van John C. Gibbs. Volgens Gibbs (o.a. Gibbs & Schnell, 1985; Gibbs et al., 1992; en Gibbs, 2003) spreekt Kohlberg zichzelf tegen als het gaat om het gebruik van slechts internalisatie als verklaring voor de ontwikkeling van moraliteit. Kohlberg maakt volgens hem een fout door expliciet te noemen dat bij de overgang van het preconventionele naar het conventionele niveau de internalisatie van de in eerste instantie externe regels en verwachtingen van anderen plaatsvindt. Gibbs betoogt dat Kohlberg hierbij internalisatie verward met *constructie*, terwijl deze concepten van elkaar kunnen worden onderscheiden (Gibbs & Schnell, 1985). Volgens Gibbs (2003) komt deze verwarring van Kohlberg door de integratie van het idee van preconventionele, conventionele en postconventionele niveaus van de eerder genoemde Dewey. Kohlberg liet als het ware het Piagetiaanse constructivisme varen voor een internalistische kijk op morele ontwikkeling. De constructie van morele structuren kan echter niet worden herleid naar de internalisatie van morele normen, omdat wederkerigheid en rechtvaardigheid

cognities zijn die zich ook als zodanig ontwikkelen. Het moreel redeneren ontwikkelt zich dus zoals iedere andere cognitie: naarmate taalvaardigheid, geheugen en abstractievermogen zich ontwikkelen, ontwikkelt het niveau van moreel redeneren mee. Deze cognities worden niet vanuit de omgeving opgelegd, maar zijn het resultaat van de eerder genoemde constructie, waarop ook Piaget de nadruk legde.

Gibbs et al. (1992) zijn het niet met Kohlberg eens dat morele rijpheid pas wordt bereikt in stadium 5 en 6. Zij verwerpen de preconventionele, conventionele en postconventionele niveaus van Kohlberg (zie ook: Gibbs, 2003) en suggereren daarvoor in de plaats dat er in stadium 3 en 4 al van morele rijpheid gesproken kan worden. Zij koppelden de theorie van Kohlberg aan die van Martin Hoffman. Hoffman's theorie van morele ontwikkeling is gebaseerd op de ontwikkeling van empathie (Hoffman, o.a. 2000). Volgens Hoffman is empathie een eigenschap die leidt tot rijp pro sociaal gedrag aan de hand van drie belangrijke factoren: een biologische basis, cognitieve ontwikkeling en socialisatie. Naar zijn idee kan een empathische dispositie zowel een primitieve als een 'rijpe' aard hebben⁷. De primitieve 'modi' zijn ook bij bijvoorbeeld andere zoogdieren waarneembaar, terwijl de andere, rijpe modi allen bij mensen volledig aanwezig kunnen zijn. Wat de theorieën van Kohlberg en Hoffman gemeen hebben, is dat ze ponereren dat we ons moreel gezien pas ontwikkelen, als we de perspectieven van anderen werkelijk aannemen en niet alleen vanuit ons eigen perspectief redeneren (Gibbs, 2003). Om van een oppervlakkig niveau naar een moreel 'rijp' niveau te ontwikkelen, moet er sprake zijn van diepgang en decentratie. Volgens Gibbs komt morele motivatie niet door *affectieve* (empatische) bronnen alleen (Hoffman), noch door *cognitieve* (constructieve) bronnen alleen (Kohlberg). Het is dus niet puur afhankelijk van affectieve of cognitieve ontwikkeling alleen hoe wij moreel redeneren, maar van een combinatie van beiden. Gibbs spreekt van *coprimacy*, waarmee hij bedoelt dat moreel redeneren zowel affectieve als cognitieve elementen heeft. (Gibbs, 2003). Gibbs heeft beide theorieën op sociaal gedrag toegepast en daarbij ook een aantal variabelen uitgebreid, waar zowel Kohlberg als Hoffman niet genoeg aandacht aan hebben besteed. Het gaat om zelfrelevantie, sociale vaardigheden en zelfdienende

⁷ Voorbeelden van primitieve 'modi' zijn: nabootsing (mimicry), klassieke conditionering en directe associatie. Voorbeelden van rijpe modi zijn: bemiddelde associatie (hierbij wekt het cognitieve medium van taal empathie op- dus je leest iets en reageert daar empathisch op; 'mediated association') en het innemen van sociale perspectieven.

cognitieve verstoring⁸. In een belangrijk artikel, waar zowel Kohlberg als Hoffman enthousiast over was, legden Gibbs en Schnell (1985) de morele ontwikkelingsbenadering van Kohlberg naast de theorie van morele socialisatie van Hoffman legden. Zo komen Gibbs et al. (1992) tot een stadiumtheorie, gelijkend op die van Kohlberg, maar met de integratie van Hoffman's benadering (tabel 1.3.2).

Stadium 1 en 2 in de stadiumtheorie van Gibbs geven het onrijpe niveau van sociomorele reflectie weer. Het eerste stadium wordt 'unilateraal en materieel' genoemd. Moreel redeneren wordt gestuurd door een (fysiek sterke) autoriteit. Er wordt veel waarde gehecht aan regels, wetten en status. Iemand die volgens dit stadium redeneert, is niet goed in staat om verschillende perspectieven te bekijken. Daarnaast is er sprake van zwart/wit denken. Hiermee wordt bedoeld dat men denkt in uitersten: iets is goed of slecht, juist of onjuist, etc. Een stadium 1-denker kan bijvoorbeeld redeneren dat het niet goed is om te stelen 'want anders kom je in de gevangenis'. In stadium 2 wordt een moreel begrip geput uit de interactie met anderen maar is nog wel oppervlakkig in die zin dat men voor moreel denken nog voornamelijk extrinsieke motieven heeft. Sociale uitwisseling staat centraal en wederkerigheid wordt hierbij als vanzelfsprekend gezien. Een typische gedachte van iemand die volgens dit stadium redeneert is 'voor wat hoort wat'. Hij kan redeneren dat het niet goed is om te stelen, 'omdat anderen dat anders misschien ook bij jou gaan doen'. Stadium 3 en 4 zijn het resultaat van gecontinueerde decentratie door het innemen van verschillende sociale rollen. Doordat iemand ouder wordt en in meer gevarieerde sociale situaties terecht komt, leert hij of zij de perspectieven van anderen innemen. Dit heeft invloed op het morele denken, omdat hij of zij in staat is zich beter in anderen te verplaatsen en de zaken van meerdere kanten te bekijken. Stadium 3 en 4 vormen samen dan ook het rijpe niveau. In het derde stadium krijgen interpersoonlijke relaties een intrinsieke waarde. Men snapt daarbij de psychologische betekenis van vriendschappen en relaties en neemt empathische rollen in. Men zou kunnen redeneren dat het niet goed is om te stelen, 'omdat mensen die hard voor hun bezittingen hebben gewerkt het niet verdienen om bestolen te worden'. In het vierde en laatste stadium wordt de rijpheid die in stadium

⁸ Volgens zowel Kohlberg als Hoffman komt antisociaal gedrag voort uit een vertraging in de ontwikkeling van het kunnen innemen van andermans perspectief. Gibbs suggereert dat dit laatste ook een andere oorzaak kan hebben, waarvan de meest opvallende toch wel is dat mensen cognitieve verstoringen gebruiken om hun eigen gedrag als het ware goed te praten. Zij geven bijvoorbeeld het slachtoffer de schuld van hun wandaden. Gibbs heeft zijn kennis gebruikt bij het opzetten van een behandelprogramma voor antisociale jongeren (het EQUIP programma), waarin zij leren andermans perspectief in te nemen.

3 verkregen is, uitgebreid naar een complex sociaal systeem. Men denkt in dit stadium op maatschappelijk niveau. Procedurele gelijkheid, basale rechten voor iedereen en het nemen van verantwoordelijkheden staan centraal in dit stadium. Iemand zou kunnen zeggen dat het niet goed is om te stelen, 'omdat het desastreus zou zijn voor een maatschappij als iedereen dat zou doen'.

Tabel 1.3.2 Gibbs' stadia van het moreel redeneren	
<u>I Standaard ontwikkeling: invariante stadiumsequentie</u>	
A. De 'onrijpe' stadia	
<u>Stadium 1: Centraties:</u> het morele wordt vaak verward met het fysieke en het kortdurende. Jonge kinderen die volgens dit stadium redeneren, zijn ontvankelijk voor het direct tastbare.	
<u>Stadium 2: Pragmatische uitwisselingen:</u> de moraliteit is nog steeds sterk op de <i>zelf</i> gericht, maar men is al wel in staat om <i>andermans'</i> perspectieven in te nemen en logica te integreren. Het idee van 'doe iets voor een ander als zij dat ook voor jou zouden doen' heerst.	
B. De 'rijpe', diepgaande stadia	
<u>Stadium 3: Wederkerigheid:</u> ideale wederkerigheid, vertrouwen van beide kanten en het delen met anderen staan centraal als de basis van interpersoonlijke relaties. Stadium 3/4: een gerelativeerde versie van stadium 3.	
<u>Stadium 4: Systemen:</u> sociale contexten breiden zich uit van een interpersoonlijke nadruk naar een maatschappelijk belang.	
<u>II Existentiële ontwikkeling:</u> hiermee worden veranderingen bedoeld die niet samenhangen met de invariante stadiumsequentie.	

Veel cognitieve stadiumtheoretici gingen en gaan uit van een zgn. 'diepere realiteit'. Dit idee werd al geformuleerd door Plato in de vierde eeuw vóór Christus en werd door de eeuwen heen herzien en opnieuw geformuleerd (o.a. door Immanuel Kant). Het gaat hier om een meer fundamentele realiteit, die verder gaat dan het theoretische begrip van morele cognitie en empathische arousal. Het eerder besproken zevende stadium van Kohlberg past ook binnen dit idee. Ook Gibbs benadrukt deze zgn. *existentiële* ontwikkeling. In de fase van existentiële ontwikkeling wordt er nagedacht over meta-ethische en filosofische kwesties; er wordt 'verder' gedacht dan het aardse en nagedacht over wat er 'zou kunnen zijn'.

In een recent gepubliceerd artikel brengt Roger Bergman (2006) een interessante kwestie aan de orde. Naar zijn inzichten heeft Kohlberg de theorie van Dewey verkeerd geïnterpreteerd, en/of Gibbs heeft Kohlberg verkeerd begrepen. Het komt er in ieder geval op neer dat Bergman denkt dat de theorie van Dewey niet de

drie door Kohlberg gesuggereerde stadia omvat en ook dat internalisatie geen deel uitmaakt van diens theorie. Een dergelijke benadering wordt ook wel een ‘neo-Kohlbergiaanse benadering’ genoemd. Deze benadering concurreert met die van Gibbs. In de hier beschreven pilotstudie is echter uitgegaan van de stadiumtheorie van Gibbs.

1.4 Instrumenten

Tabel 1.4.1 verschillende instrumenten om moreel redeneren te meten		
Moral Judgement Interview (MJI)	Interview	Kohlberg, 1958
Defining Issues Test (DIT)	Zelfrapportage-evaluatie	Rest, 1979
Sociomoral Reflection Measure (SRM)	Zelfrapportage-productie	Gibbs & Widaman 1982
Sociomoral Reflection Objective Measure (SROM)	Zelfrapportage-evaluatie	Gibbs, Arnold, Morgan et al., 1984
Sociomoral Reflection Objective Measure-Short Form (SROM-SF)	Zelfrapportage-evaluatie	Basinger & Gibbs, 1987
Prosocial Moral Reasoning Interview	Interview	Eisenberg et al., 1987
Prosocial Moral Reasoning Measure (PROM)	Zelfrapportage-recognitie	Carlo, Eisenberg & Knight, 1992
Sociomoral Reflection Measure- Sort Form (SRM-SF)	Zelfrapportage-productie	Gibbs et al., 1992
Defining Issues Test-2 (DIT-2)	Zelfrapportage-evaluatie	Rest, Narvaez, Thoma & Bebeau, 1999

Bronnen: Basinger, Gibbs & Fuller (1995)

Het instrument dat Kohlberg gebruikte om het niveau van moreel redeneren te bepalen, was het Moral Judgement Interview (MJI). Gibbs was bijzonder getraind in het scoren van deze lijst (hij had jarenlang in het onderzoeksteam van Kohlberg gewerkt), maar vroeg zich tegelijkertijd kritisch af of er geen mogelijkheid bestond om iemands niveau van moreel redeneren op een eenvoudiger manier te bepalen. Het scoren van het MJI is namelijk ingewikkeld en tijdrovend. Bovendien brengt een dergelijke interviewmethode het probleem met zich mee, dat een proefpersoon ontvankelijk kan zijn voor suggestie (Carlo, Eisenberg & Knight, 1992). Terwijl Gibbs deze mogelijkheid overpeinsde, was er nog iemand die het idee van een minder gecompliceerde methode had getracht te realiseren. Zijn naam was Jim Rest en hij ontwikkelde de Defining Issues Test (DIT; Rest, 1979). Het probleem met deze test is

echter dat de proefpersonen gevraagd wordt om morele overwegingen te *evalueren*. Dit neemt de mogelijkheid voor proefpersonen om spontaan morele antwoorden te *produceren* weg. Gibbs was veeleisend: hij wilde een meetinstrument creëren dat zowel spontane productie als een relatief eenvoudige scoringsmethode omvatte.

In 1982 kwamen Gibbs en collega's tot de ontwikkeling van de Sociomoral Reflection Measure (SRM), waarbij proefpersonen, net als bij het MJJ, zelf hun reacties op morele dilemma's moesten produceren. De SRM was een succes. De betrouwbaarheid (interne consistentie, test-hertest betrouwbaarheid en interbeoordelaarbetrouwbaarheid) was in orde, alsmede de concurrente- en constructvaliditeit (Gibbs et al. 1992). De concurrente validiteit werd onder andere gemeten met het eerder door Kohlberg ontwikkelde MJJ. De samenhang tussen de twee instrumenten wijst erop dat de SRM en de MJJ hetzelfde construct meten. Omdat de SRM veel concentratie vergt van de proefpersonen, werd een korte versie gemaakt, waarin de morele dilemma's werden weggelaten en er werd geconcentreerd op het belang van morele handelingen (SRM-SF; Gibbs et al., 1992). Hoofdthema's van de vragenlijst zijn 'Belofte en Waarheid', 'Verwantschap', 'Eigendom en Rechten' en 'Legale Rechtvaardigheid'⁹. Intussen hadden Gibbs en zijn collega's ook nog een poging gedaan om een instrument te ontwikkelen dat, net als de DIT, gebaseerd was op herkenning. Zowel dit meetinstrument, de Sociomoral Reflection Objective Measure (SROM), als de korte versie van dit instrument, de Sociomoral Reflection Objective Measure- Short Form (SROM-SF), bleken echter niet hetzelfde construct te meten als het de MJJ, DIT en SRM: beide instrumenten waren niet in staat delinquenten van niet-delinquenten te onderscheiden.

Basinger, Gibbs & Fuller (1995) constateerden dat er nog goed onderzocht moet worden of de aard van een instrument dat moreel redeneren meet, invloed heeft op factoren waaruit een dergelijk instrument bestaat. Zij vonden voor de SRM-SF namelijk een uniforme factorstructuur die gericht is op de spontane productie van antwoorden, net als andere onderzoekers vonden bij het gebruik van de MJJ (o.a. Colby et al., 1983). Met een 'uniforme factorstructuur' wordt bedoeld dat alle items van het instrument hetzelfde concept, in dit geval dus 'moraliteit', blijken te meten. Het gebruik van de DIT, die herkenning als modus heeft in plaats van spontane productie, leverde *twee* factoren van moraliteit op (Davison; in Basinger, Gibbs & Fuller, 1995). Voor een overzicht van de instrumenten, zie tabel 1.4.1.

⁹ Contract and Truth, Affiliation, Life, Property and Law, Legal Justice

Carlo, Eisenberg en Knight (1992) deden een onderzoek naar de ontwikkeling van pro sociaal moreel redeneren. In de morele dilemma's die zij gebruikten stonden de behoeften van de proefpersonen in conflict met die van een ander. Volgens Eisenberg (1986; in Carlo et al., 1992) is pro sociaal moreel redeneren anders dan het moreel redeneren waar Kohlberg het over had, omdat Kohlberg vooral focuste op regels en wetten. Carlo et al. (1992) ontwikkelden een instrument, de Prosocial Moral Reasoning Measure, Dit instrument is, net zoals de DIT (Rest, 1979) gebaseerd op evaluatie. Met de PROM wordt echter alleen het door Eisenberg en collega's gedefinieerde pro sociale moreel redeneren gemeten. Het instrument van Gibbs is omvattender, maar nog beperkt in omvang. Om die reden is de huidige pilotstudie uitgevoerd naar een nieuw instrument om moreel redeneren te meten, op basis van het instrument van Gibbs.

1.5 Praktisch nut van een nieuw instrument

Hornsveld (2005) deed een exploratieve studie naar de werking van de door hem ontwikkelde Agressiehanteringstherapie (AHT). Dit is een therapie waarmee men tracht gedragsveranderingen te bewerkstelligen bij forensisch-psiatrie patiënten om op deze manier agressief gedrag te verminderen. De therapie is afgeleid van de door Goldstein, Glick en Gibbs (in Hornsveld, 2005) ontwikkelde Aggression Replacement Training en bevat de modules Woedebeheersing, Sociale Vaardigheden en Moreel Redeneren.

Momenteel wordt het effect van de AHT geëvalueerd aan de hand van zowel zelfrapportagevragenlijsten als een observatieschaal. Het pakket van de zelfrapportagevragenlijsten dat hiervoor wordt gebruikt bestaat uit de NEO Five Factor Inventory (NEO-FFI; Hoekstra, Ormel & De Fruyt, 1996), de Agressie Vragenlijst (AVL; Meesters, Muris, Bosma, Schouten & Beuving, 1996), de Rozensweig Picture-Frustration Study- Aangepaste Versie (PFS-AV; Hornsveld, Nijman & Kraaijmaat, 2007), de Inventarisatielijst Omgaan met Anderen (IOA; Van Dam-Baggen & Vorst, 1996), de Alexithymia Vragenlijst (Bermond & Vorst, 1996) en de Novaco Anger Scale (Novaco, 1994). Het doel van het huidig onderzoek is een vragenlijst te ontwikkelen die een waardevolle aanvulling kan leveren op het gebied van het meten van moreel redeneren. Er is in Nederland nog geen vragenlijst die verschillende niveaus van moreel redeneren bij volwassenen tracht te meten.

De observatieschaal waarmee de AHT momenteel wordt geëvalueerd is de Observatieschaal voor Agressief Gedrag (Hornsveld, Nijman, Hollin & Kraaimaat, in press). Een observatieschaal alleen is niet genoeg. Het is namelijk twijfelachtig of een verbetering van het morele denkniveau leidt tot een verbetering van het gedrag. Zoals eerder gezegd poogde Gibbs met zijn Sociomoral Reflection Measure- Short Form een instrument te ontwikkelen dat eenvoudig te scoren is. Dit instrument brengt echter nog steeds tijdrovende procedures met zich mee. Gibbs slaagde erin om een instrument te ontwikkelen dat gemakkelijker te scoren is dan de reeds bestaande instrumenten, maar zijn zoektocht is nog niet voorbij.

Het doel van het huidige onderzoek is om een Nederlandstalig instrument voor het meten van moreel redeneren te ontwikkelen, waarbij de antwoorden van de respondenten in verschillende stadia worden ingedeeld, en zo op één schaal worden gescoord. In de forensische psychiatrie is het bestaan van een dergelijk instrument belangrijk, omdat veel patiënten tekortschieten als het gaat om moreel redeneren en het vaak een onderdeel is van de behandeling in forensisch psychiatrische instellingen. Een dergelijk instrument bestaat echter nog niet en zou van groot belang zijn voor het onderzoek bij forensisch psychiatrische patiënten. De forensisch psychiatrische populatie is namelijk een populatie die beperkingen met zich meebrengt- zo is de populatie relatief klein en is de informatie die we over hen hebben vaak incompleet en onbetrouwbaar. En hoewel uit verschillende onderzoeken is gebleken dat behandelprogramma's gericht op moreel redeneren wel degelijk effect hebben (o.a. Arbuthnot & Gordon, 1986), zou het zou goed zijn als we dit effect in de toekomst zouden kunnen meten met een goed instrument.

De onderzoeksvraag luidt dan ook: is het nieuw te ontwikkelen instrument voor moreel redeneren geschikt om te gebruiken in praktijkinstellingen?

2. CONSTRUCTIE VAN DE VRAGENLIJST

Het nieuwe instrument, de Sociomorele Reflectie Vragenlijst- Aangepaste Versie, is gedeeltelijk gebaseerd op de Sociomoral Reflection Measure- Short Form van Gibbs et al. (1992). De elf items uit het instrument zijn vertaald en overgenomen. De thema's die Gibbs et al. (1992) hanteerden, waren 'Belofte en Waarheid', 'Verwantschap', 'Eigendom en Rechten' en 'Legale Rechtvaardigheid'. Echter, op basis van het bestuderen van literatuur over moraliteit en op basis van klinische ervaring zijn er een aantal thema's naar voren gekomen die ook geassocieerd

worden met moreel redeneren, maar niet in de SRM-SF terug te vinden zijn. Deze aspecten van moreel redeneren, zijn: respect voor anderen, mensen helpen die hulp behoeven (ouderen, gehandicapten), trouw blijven, mensen aanspreken op wangedrag, de consequenties van het dealen in voor mensen schadelijke middelen en ouderlijke verantwoordelijkheid. Om die reden zijn aan de originele 11 items van Gibbs 20 items toegevoegd die deze onderwerpen omvatten (zie bijlage 1).

Verwacht wordt dat deze thema's goed aansluiten bij de populatie waarvoor de Sociomorele Reflectie Vragenlijst- Aangepaste Versie bedoeld is (e.g. psychiatrische delinquenten). Het gaat bij de 20 nieuwe items namelijk om concrete voorbeelden van situaties (i.e. *een bejaarde helpen met gevallen boodschappen ten opzichte van het leven redden van een vreemde*).

De structuur die Gibbs et al. (1992) hebben aangebracht in hun lijst is aangehouden: er wordt eerst gevraagd hoe belangrijk iemand een bepaald gegeven vindt (bijvoorbeeld: *hoe belangrijk is het dat ouders rekening houden met hun kinderen door hen niet bij ruzies te betrekken?*). Vervolgens wordt gevraagd *waarom* iemand dit erg onbelangrijk/onbelangrijk/neutraal/belangrijk/erg belangrijk vindt. Dit laatste antwoord wordt gescoord naar de stadiumtheorie van Gibbs et al. (1992).

3. SCORING EN INTERPRETATIE

Voor de scoring van de vragenlijsten is gebruik gemaakt van een schema dat de theorie van Gibbs en de bijbehorende stadia in de vorm van een samenvatting bevat. De antwoorden van de proefpersonen wat betreft de belangrijkheid van een stelling zijn gescoord op een vijfpuntsschaal (de b-items) en de antwoorden wat betreft het moreel redeneren zijn gescoord op een zevenpuntsschaal (de r-items) waarin de vier fasen die Gibbs in zijn theorie omschrijft (zie tabel 1.3.2) zijn verwerkt, maar ook alle tussenfasen. Deze tussenfasen zijn door Gibbs et al. (1992) opgenomen in de scorehandleiding van de Sociomoral Reflection Measure- Short Form. In tabel 3.1 is het ontwikkelde scoringsinstrument te zien dat gebruikt is voor deze pilotstudie. Per stadium zijn de belangrijkste aspecten genoemd.

De vragenlijsten werden gescoord door twee onafhankelijke beoordelaars. In het laatste gedeelte van deze thesis zal worden teruggekomen op de eventuele verbetering van dit scoringsinstrument. Er is bij deze pilotstudie voor gekozen om de *typen* moreel redeneren in stadium 3 en 4 (Gibbs et al., 1992; Gibbs, 2003) nog niet mee te nemen in de scoring (zie paragraaf 1.3). Omdat de scores voor type 3A en 3B

hetzelfde zijn en voor type 4A en 4B ook maakt het voor de totaalscore niet uit welk type moreel redeneren op iemand van toepassing is.

TABEL 3.1
scoringstabel voor de Sociomorele Reflectie Vragenlijst- AV
ONRIJP NIVEAU
Fase 1: unilateraal en fysicalistisch Score: 1 Aspecten: 1. Rechtvaardiging vanwege een autoriteitsfiguur 2. Rechtvaardiging vanwege de meest kenmerkende rol van de betreffende persoon of personen 3. Stellige beweringen in absolute termen 4. Zwart-wit redeneringen 5. Rechtvaardiging vanwege straf
Overgangsfase 1/2 Score: 2
Fase 2: Uitwisselend en instrumenteel: moraliteit door interactie met anderen Score: 3 Aspecten: 1. Quid Pro Quo 2. Volstrekte gelijkheid of ongelijkheid in relaties 3. Hantering van verworven vrijheden als concrete rechten 4. Rechtvaardiging op grond van eigen voorkeuren 5. Beroep op pragmatische behoeften 6. Rekenen op praktische voordelen of verplichtingen in de toekomst
Overgangsfase 2/3 Score: 4
RIJP NIVEAU
Fase 3: Wederzijds en pro sociaal Score: 5 Aspecten: 1. Besef van de betekenis van interpersoonlijke relaties 2. Sterke betrokkenheid met het emotionele welbevinden van anderen 3. Besef van consequenties bij schending van normatieve verwachtingen 4. Besef van pro sociale bedoelingen als kenmerk van normaal sociaal gedrag 5. Normatieve en pro sociale waarden voor relaties in het algemeen 6. Hanteren van waarden die refereren aan het geweten
Overgang 3/4 Score: 6
Fase 4: Systematisch en standaard Score: 7 Aspecten: 1. Beroep op waarde als vereiste van het functioneren van de maatschappij of van maatschappelijke instellingen 2. Beroep op basale maatschappelijke rechten en waarden 3. Beroep op overwegingen als reputatie en integriteit 4. Rechtvaardiging van normatieve waarden omdat alternatieven schadelijk zijn voor de maatschappij

5. Rechten en plichten die de maatschappij het individu verschuldigd is6. Maatschappelijke normen ten aanzien van het individuele geweten

Voor de berekening van de test-hertest betrouwbaarheid en de validiteit zullen de scores van beide beoordelaars gemiddeld worden.

Ten slotte was er in de onderzoeken van Gibbs et al. (1992) soms sprake van onscorebare antwoorden. Dit zijn antwoorden die de gestelde vragen niet direct beantwoorden. Door Gibbs en collega's zijn deze antwoorden niet gescoord en niet meegerekend in de individuele totaalscore. In deze pilotstudie zijn dergelijke antwoorden gescoord met een '1', omdat de antwoorden blijken te geven van een onbegrip van de (morele) inhoud van de stelling.

Er zal in deze pilotstudie voornamelijk gekeken worden naar de interbeoordelaarbetrouwbaarheid en de test-hertest betrouwbaarheid. Daarnaast zal er ook gekeken worden naar de samenhang met de (sub)schalen van andere instrumenten. Verwacht wordt, dat de SRV-AV enige overlap vertoont met bepaalde persoonlijkheidskenmerken. De persoonlijkheidskenmerken 'openheid' en 'consciëntieusheid' en voornamelijk ook 'altruïsme' zullen positieve samenhang vertonen met moreel redeneren, zoals gemeten met de SRV-AV. Deze aspecten spelen namelijk een rol bij moreel redeneren, maar omvatten niet het gehele concept. Om die laatste reden wordt er ook niet verwacht dat de correlaties hoog zullen zijn. Van de persoonlijkheidskenmerken 'extraversie' en 'neuroticisme' wordt verwacht dat zij geen rol spelen bij het moreel redeneren. Daarnaast wordt er verwacht dat de scores op het nieuwe instrument positief samen zullen hangen met de sociale vaardigheden zoals die gemeten worden door de Inventarisatielijst Omgaan met Anderen. Er wordt echter geen samenhang verwacht met sociale angst en ook niet met angst in het algemeen, omdat angst waarschijnlijk geen invloed heeft op de wijze waarop iemand over morele kwesties denkt. Mogelijk is er wel een verband tussen angst en moreel *handelen*, maar dit laatste wordt niet getracht te meten met de SRV-AV. Een dergelijk verband is mogelijk wel aan te tonen met een observatieschaal. Moreel redeneren zal negatief samenhangen met vijandigheid en agressie, omdat het agressief en vijandig denken mogelijk gekoppeld kan worden aan een onvermogen om andermans perspectief in te nemen. Dit geldt ook voor psychopathie; *gebrek aan empathie* en *onverantwoordelijk gedrag* zijn voorbeelden van kenmerken van psychopathie. Empathie en je verantwoordelijk voelen zijn echter van belang voor moreel redeneren. Gebreken in de genoemde kenmerken zorgen vermoedelijk voor

een onvermogen om over morele stellingen te kunnen oordelen. Er wordt niet verwacht dat depressie een rol speelt bij het moreel redeneren.

4. HYPOTHESEN

De hypothesen voor het onderzoek zijn:

1. De items van de SRV-AV zullen een goede interne consistentie vertonen.
2. De nieuwe items zullen evenveel aan deze consistentie bijdragen als de items die door Gibbs, Basinger en Fuller (1992) zijn geformuleerd.
3. De SVR-AV zal een goede test-hertest betrouwbaarheid hebben over een periode van 2 maanden.
4. Het ontwikkelde instrument voor moreel redeneren is valide.

Gezien het hier een pilotstudie betreft, zal de focus vooral liggen op de betrouwbaarheid. Wat betreft de validiteit zal er voornamelijk gekeken worden naar discriminante en convergente validiteit; aspecten van de *constructvaliditeit*. De validiteit zal met de volgende instrumenten worden gemeten:

Big Five

- De factor 'neuroticisme' hangt niet samen met het vermogen tot moreel redeneren.
- De factor 'extraversie' hangt niet samen met moreel redeneren.
- De factor 'openheid' hangt positief, maar niet significant samen met moreel redeneren.
- De factor 'altruïsme' hangt positief, maar niet significant samen met moreel redeneren.
- De factor 'consciëntieusheid' hangt positief, maar niet significant samen met moreel redeneren

Vijandigheid en agressie

Er wordt verwacht dat moreel redeneren negatief, maar niet significant samenhangt met vijandigheid en agressie.

Sociale vaardigheden/ Sociale angst

Er wordt verwacht dat moreel redeneren positief samenhangt met sociale vaardigheden. Daarnaast wordt verwacht dat er geen samenhang is tussen moreel redeneren en sociale angst.

Angst en depressie

Er wordt verwacht dat er geen verband bestaat tussen moreel redeneren en angst. Ook wordt er geen verband verwacht tussen moreel redeneren en depressie.

Psychopathie

Er wordt verwacht dat moreel redeneren negatief samenhangt met factor 1 (interpersoonlijke factor; zie paragraaf 5.2) , factor 2 (antisociale factor; zie paragraaf 5.2) en de totaalscore van de Psychopathie Checklist-Revised (PCL-R; Hare, 1999).

5. METHODE

5. 1 Populatie

In eerste instantie werden 42 patiënten die ten tijde van het onderzoek met een Terbeschikkingstelling (Tbs) met dwangverpleging waren opgenomen in Tbs-kliniek De Kijvelanden in Poortugaal (Albrandswaard) benaderd voor deelname aan het huidige onderzoek. De patiënten zaten verdeeld over drie afdelingen van een sociaal-therapeutisch milieu. Op een dergelijk milieu verblijven mannen met voornamelijk As-II problematiek als hoofddiagnose, zoals gediagnosticeerd aan de hand van de DSM-IV (APA, 1994),. De meesten van hen hebben daarbij nog andere problematiek, bijvoorbeeld een seksuele stoornis of verslavingsproblemen.

Uiteindelijk hebben 25 patiënten toegezegd mee te doen aan het vragenlijstonderzoek. Zij hadden een gemiddelde leeftijd van 38,0 (SD=37,81; bereik=19-56). De patiënten verbleven op verschillende reguliere afdelingen binnen de kliniek. Patiënten waren afkomstig uit de verschillende sectoren, namelijk Instroom, Doorstroom en Uitstroom. Het betrof dus zowel patiënten die al wat langer in de kliniek verblijven als patiënten die net vanuit het Huis van Bewaring binnen waren gekomen. De gemiddelde PCL-R score, zoals gemeten door de Psychopathy Checklist-Revised (Hare, 1991) was 24,1 (n=24). De PCL-R score van één deelnemer ontbrak. Aan de hertest hebben 19 proefpersonen meegedaan. Hun leeftijd was gemiddeld 38,3 jaar (SD=12,25; bereik=19-56). Uitval van de andere zes proefpersonen had voornamelijk te maken met de manier waarop zij op dat moment in de behandeling stonden. Er was bijvoorbeeld een patiënt die vanwege een longstay-aanvraag nergens meer aan mee wilde werken. Dergelijke uitval was van te

voren ingecaluleerd en is onlosmakelijk verbonden aan de populatie. De gemiddelde PCL-R score voor de hertest was 22,4 (n=18).

5.2 Meetinstrumenten

Om de validiteit van de Sociomorele Reflectie Vragenlijst- Aangepaste Versie (SRV-AV) te bepalen, werden er, naast de Sociomorele Reflectie Vragenlijst-AV, de volgende instrumenten gebruikt:

- De *NEO Five Factor Inventory* (NEO-FFI; Costa & McCrae, 1992; Nederlandse versie: Hoekstra, Ormel & De Fruyt, 1996) meet vijf persoonlijkheidsdomeinen aan de hand van 60 items. Die domeinen zijn: neuroticisme, extravertie, openheid, altruïsme en consciëntieusheid. De lijst is een verkorte versie van de NEO-PI-R, die voornamelijk wordt gebruikt bij persoonlijkheidsonderzoek. De NEO-FFI is uiterst geschikt voor onderzoeksdoeleinden. Van de NEO-FFI zijn zowel van de Amerikaanse als van de Nederlandse versie psychometrische eigenschappen onderzocht. In Hoekstra et al. (1996) is te lezen dat de vijf verschillende domeinen over een acceptabele tot goede betrouwbaarheid beschikken. De interne structuur van de lijst bleek in orde, evenals de constructvaliditeit. Naar de criteriumvaliditeit was op het moment van de COTAN-beoordeling¹⁰ in 1999 (Evers, Van Vliet-Mulder & Ter Laak, 2000) helaas nog geen onderzoek gedaan.

- De *Zelf-Analyse Vragenlijst* is een Nederlandse vertaling van de Spielberger State-Trait Anger Scale (Spielberger, 1980). Van deze vragenlijst (ZAV; Van der Ploeg, Defares & Spielberger, 1982) werden de tien 'trait'¹¹ items gebruikt voor de bepaling van boosheid als dispositie. Van deze vragenlijst is de COTAN-beoordeling (Evers et al., 2000) van de betrouwbaarheid en begripsvaliditeit goed, maar die van de criteriumvaliditeit onvoldoende.

- De *Verkorte versie van de Rozensweig Picture-Frustration Study voor het meten van vijandigheid* (PFS-SV; Hornsveld, Nijman, Hollin & Kraaimaat, 2007) is een experimenteel instrument om vijandigheid mee te meten. Patiënten krijgen 12 plaatjes te zien en moeten daar een schriftelijke reactie op geven. De plaatjes geven

¹⁰ De Commissie Testaangelegenheden Nederland (COTAN) is een door het Nederlands Instituut voor Psychologen (NIP) in het leven geroepen beoordelingscommissie om de kwaliteit van tests en testgebruik in Nederland te bevorderen.

¹¹ Dikwijls wordt het onderscheid gemaakt tussen een emotie als 'state' (toestand) en 'trait' (persoonlijkheidskenmerk).

ambigue en provocerende interpersoonlijke situaties weer. De PFS-SV bleek uit onderzoek van Hornsveld et al. (2007) betrouwbaar en valide.

- De *Agressie Vragenlijst* is een Nederlandse versie van Buss & Perry's Aggression Questionnaire (1992). De vragenlijst bestaat uit 29 items en meet verschillende vormen van agressief gedrag, namelijk: fysieke agressie, verbale agressie, woede en vijandigheid (AVL; Meesters, Muris, Bosma, Schouten & Beuving, 1996). Om deze structuur van vier factoren te behouden, moesten er in de Nederlandse versie drie items worden weggelaten. Vooral de Engelstalige versie van de vragenlijst is veelvuldig onderzocht op psychometrische eigenschappen. De betrouwbaarheid van deze lijst is goed en de validiteit voldoende (Buss & Perry, 1992). In 2002 is de AVL door Morren en Meesters gevalideerd bij een populatie van delinquenten.

- De *Inventarisatielijst Omgaan met Anderen* is een instrument waarbij patiënten voor 35 interpersoonlijke situaties moeten aangeven hoeveel spanning ze in die situaties ervaren (sociale angst) en hoe vaak ze het gedrag daadwerkelijk tot uitvoer zouden brengen, mocht de situatie zich voordoen (sociale vaardigheden). De subschalen zijn: Kritiek Geven, Aandacht vragen voor de eigen mening, Waardering voor een ander uitspreken, Initiatief nemen tot contact en Jezelf Waarderen (IOA; Van Dam-Baggen & Vorst, 1996). De COTAN-beoordeling (Evers et al., 2000) van de betrouwbaarheid van de IOA is voldoende. De begripsvaliditeit werd als voldoende beoordeeld en de criteriumvaliditeit als goed.

- De *Zelf-Beoordelings Vragenlijst* (Van der Ploeg, Defares & Spielberger, 2002) is een bewerking van de Spielberger State-Trait Anxiety Inventory (Van der Ploeg, Defares & Spielberger, 1980). Deze vragenlijst bevat twee schalen die toestandsangst (DY 1) en angstdispositie (DY 2) betreffen. De laatstgenoemde subschaal zal worden afgenomen tijdens het huidig onderzoek. De Nederlandse versie van de ZBV is gevalideerd bij psychiatrische patiënten. De lijst bleek betrouwbaar en valide (Evers et al., 2000).

- De *Beck Depressieschaal* is een Nederlandse vertaling van de Beck Depression Inventory (BDI; Beck, 1993). Deze vragenlijst (vertaald door Sektie Klinische Psychologie RUG) omvat 21 keuze-items waarbij een cliënt moet aangeven welke uitspraak per item het best weergeeft hoe hij zich de afgelopen week met vandaag erbij, heeft gevoeld. Uit de COTAN-beoordeling van 1989 zijn de

betrouwbaarheid en begripsvaliditeit voldoende gebleken, maar de criteriumvaliditeit onvoldoende.

Al de genoemde instrumenten werken aan de hand van zelfrapportage.

- De *Psychopathy Checklist-Revised* (PCL-R; Hare, 1991; Nederlandse versie: Vertommen, Verheul, De Ruiter & Hildebrand, 2002) is een checklist om psychopathie te meten. De lijst moet worden ingevuld op basis van een dossieronderzoek, eventueel in combinatie met een gestructureerd interview. De checklist, bestaande uit 20 items, omvat twee factoren: 'egoïstisch, ongevoelig en zonder wroeging gebruik maken van anderen' (factor 1) en 'chronisch instabiel en antisociaal gedrag' (factor 2). De PCL-R wordt gescoord aan de hand van dossieronderzoek, eventueel in combinatie met een gestructureerd interview. Mensen die hoog scoren op psychopathie hebben anomalieën op affectief-interpersoonlijk- en antisociaal gebied en tevens een afwijkende levensstijl (Hare & Neumann, 2005). De psychometrische eigenschappen van de PCL-R en haar voorganger, de PCL, zijn meermalen uitgebreid onderzocht op psychometrische eigenschappen. De PCL-R is een betrouwbaar en valide instrument gebleken. Dit geldt zowel voor de originele versie als de Nederlandstalige versie (Vertommen et al., 2002).

5.3 Procedure en Materialen

De patiënten van drie afdelingen kregen via hun Unithoofd een brief uitgereikt waarin zij werden gevraagd om deel te nemen aan een pilotstudy, verwant aan het onderzoek omtrent de Agressie Hanterings Therapie. Er werd gegarandeerd dat de gegevens anoniem verwerkt zouden worden en alleen voor onderzoeksdoeleinden zouden worden gebruikt. Deelname aan het onderzoek zou in geen enkel opzicht consequenties hebben voor de behandeling. De patiënten zouden voor deelname aan het onderzoek een bedrag van 7 euro krijgen. Zij bleken echter niet erg gemotiveerd en zelfs na een tweede brief was de opkomst laag. Ten slotte werd er besloten nog patiënten van een vierde afdeling uit te nodigen om deel te nemen aan het onderzoek. Ook werden de patiënten mondeling benaderd en gemotiveerd. Op deze wijze werd de gewenste populatie van 25 deelnemers bereikt. De patiënten hebben de vragenlijsten in een stille ruimte in kunnen vullen en hadden daar ongeveer twee uur de tijd voor nodig. Anderhalve maand later werden zij, eveneens

per brief, benaderd voor een tweede meting. De tweede meting vond uiteindelijk twee maanden na de eerste meting plaats.

Voor de uitvoer van de test werden papieren versies van alle genoemde zelfrapportagevragenlijsten aan de patiënten uitgereikt. Voor het scoren van de PCL-R werd de naar het Nederlands vertaalde handleiding gebruikt van Vertommen, Verheul, De Ruiter & Hildebrand (2002) gebruikt.

5.4 Data-analyse

De data werden opgeslagen in Excel en later verwerkt in SPSS.

Ontbrekende variabelen zijn geïmputeerd door middel van een eenvoudige procedure genaamd de *Corrected Item Mean Substitution* (Huisman, 1999). Deze methode is betrouwbaarder dan het simpelweg schatten van de scores door het gemiddelde van de persoon op de gehele lijst of het gemiddelde van de andere proefpersonen op hetzelfde item te nemen. De formule ziet er als volgt uit:

$$CIM_{vi} = x_i \left(\frac{\sum x_{vh}}{\sum x_h} \right)$$

CIM_{vi} staat voor het Corrected Item Mean, x_i staat voor het gemiddelde van de niet-ontbrekende antwoorden op het item waarvan je het ontbrekende antwoord wilt invullen. $\sum x_{vh}$ staat voor de totaalscore van de persoon op alle items, $\sum x_h$ staat voor de som van de gemiddelde scores op de andere items (exclusief het item waar een antwoord ontbreekt). Het voordeel van deze methode is, dat er gecontroleerd wordt voor iemands individuele prestaties, maar ook voor de moeilijkheid van het item.

6. RESULTATEN

6.1 Betrouwbaarheid

Op basis van metingen bij de 25 patiënten werd de interne consistentie van de SRV-AV gemeten. Antwoorden op SRV-AV items bleken homogeen te zijn op basis van een Cronbach's alfa berekening (Cronbach's $\alpha = 0.97$) (zie ook tabel 6.1.1). Itemhomogeniteit is een aanwijzing voor de unidimensionaliteit van de SRV-AV. Er is gekeken hoeveel de individuele items bij droegen aan de totale α . De items van Gibbs bleken overigens niet significant méér bij te dragen aan de totale α dan de andere items.

De interbeoordelaarbetrouwbaarheid van de SRV-AV bleek zowel voor de eerste meting ($r = 0.72$, $p < 0.01$) als voor de tweede meting ($r = 0.88$, $p < 0.01$) significant te zijn. Dit is een bovengemiddelde tot hoge samenhang. Omdat de interne consistentie van de test dermate hoog is, is besloten om te kijken wat er gebeurt met de interbeoordelaarbetrouwbaarheid als het aantal items zou worden gereduceerd tot een kleiner aantal. Omdat de test met 31 items zeer omvangrijk is en dus veel van de concentratie van de proefpersonen vergt, is een kortere test wenselijk. Na het berekenen van de interbeoordelaarbetrouwbaarheid per item voor beide metingen, bleek dat er een aantal items waren die op beide metingen laag met elkaar correleerden, namelijk minder dan $r = 0.65$. (zie tabel 6.1.2). Na het verwijderen van de items (items 6,7, 16, 17, 20, 21, 23, 27, 28, 30 en 31) met een Pearson's r lager dan 0.65 op beide metingen bleven 20 items over. De interne consistentie van deze 20-item versie bleek nog steeds hoog (Cronbach's $\alpha = 0.95$) en de interbeoordelaarbetrouwbaarheid was voor de eerste meting iets hoger ($r = .78$, $p < 0.01$), terwijl deze voor de tweede meting gelijk bleef ($r = 0.88$, $p < 0.01$) (zie ook tabel 6.1.1).

Tabel 6.1.1		
betrouwbaarheid SRV-AV, 31-item- en 20-item versie		
	31-item versie	20-item versie
Interne consistentie (Cronbach's α)	0,97	0,95
Interbeoordelaarbetrouwbaarheid eerste meting	0,72**	0,78**
Interbeoordelaarbetrouwbaarheid tweede meting	0,88**	0,88**
Test-hertest betrouwbaarheid combinatiescore	0,59**	0,54**

* $p < 0.05$ (tweezijdig); ** $p < 0.01$ (tweezijdig)

Om de test-hertest betrouwbaarheid te meten, zijn de scores die de twee beoordelaars aan de items hebben gegeven, samengevoegd tot een combinatiescore, simpelweg door de score bij elkaar op te tellen en te delen door 2. De test-hertest betrouwbaarheid van de SRV-AV bleek voor zowel de 31-item versie ($r = 0.59$, $p < 0.01$) als voor de 20-item versie ($r = 0.54$, $p < 0.01$) matig (zie tabel 6.1.1).

TABEL 6.1.2		
Interbeoordelaarcorrelatie per item		
Item	Pearson's r eerste meting	Pearson's r tweede meting
Item 1	0,78**	0,77**
Item 2	0,73**	0,37
Item 3	0,80**	0,68**
Item 4	0,71**	0,42
Item 5	0,66**	0,56*
Item 6	0,40	0,45
Item 7	0,63**	0,60**
Item 8	0,72**	0,72**
Item 9	0,72**	0,83**
Item 10	0,75**	0,74**
Item 11	0,73**	0,50*
Item 12	0,83**	0,74**
Item 13	0,66**	0,51*
Item 14	0,78**	0,52*
Item 15	0,77**	0,49*
Item 16	0,64**	0,31
Item 17	0,63**	0,43
Item 18	0,71**	0,79**
Item 19	0,62**	0,75**
Item 20	0,60**	0,45
Item 21	0,64**	0,45
Item 22	0,58**	0,75**
Item 23	0,36	0,41
Item 24	0,80**	0,49*
Item 25	0,67**	0,77**
Item 26	0,78**	0,40
Item 27	0,48*	0,58**
Item 28	0,57**	0,62**
Item 29	0,68**	0,78**
Item 30	0,45*	0,44
Item 31	0,33	0,12

*p<0.05 (tweezijdig); **p<0.01 (tweezijdig)

6.2 Validiteit

Hoewel het primaire doel van de studie was om te kijken naar de betrouwbaarheid van de vragenlijst, werd er ook gekeken naar de discriminante en convergente validiteit (zie hypothesen). Er werd gekeken of het nieuwe instrument zich zou kunnen onderscheiden van vijandigheid, angst, depressie en of het de SRV-AV samenhang vertoont met vergelijkbare concepten. Het gaat hier om de PCL-R, de NEO-FFI, de ZAV, de PFS-SV, de IOA, STAI en de BDI. De Van de verschillende instrumenten die hiervoor gebruikt zijn is in eerste instantie de interne consistentie (Cronbach's α) gemeten (zie tabel 6.2.1). Aangezien een goede maat in de psychologie ten minste .60 moet zijn, maar het liefst boven de .90 (Aron & Aron,

2003), kan geconcludeerd worden dat alle instrumenten in dit onderzoek over een redelijke tot zeer goede interne consistentie beschikken.

TABEL 6.2.1
Descriptieve variabelen en Cronbach's α van de gebruikte meetinstrumenten

Meetinstrument	Factor/Subschaal	N	M	SD	Bereik	Cronbach's α
PCL-R	Totaal	24	24,09	7,92	5-34	
	Factor 1	24	10,63	2,75	4-15	
	Factor 2	24	10,25	4,76	0-17	
NEO-FFI	Neuroticisme	24	33,17	6,88	22-48	0,71 (n=24)
	Extraversie	24	39,75	5,44	29-48	
	Openheid	24	36,75	5,42	27-46	
	Altruïsme	24	42,13	4,58	36-53	
	Consciëntieusheid	24	45,71	5,60	35-57	
ZAV	Trait	25	16,40	4,56	12-26	0,88 (n=25)
PFS-SV	Totaal	25	27,26	5,51	20-40	0,76 (n=25)
AVL	Totaal	25	74,56	17,00	47-113	0,87 (n=25)
	Fysieke agressie	25	24,60	6,86	15-42	
	Verbale agressie	25	13,64	3,34	7-21	
	Woede	25	16,44	5,25	8-28	
	Vijandigheid	25	19,88	5,54	8-34	
IOA	Spanning	24	63,25	27,08	37-150	0,98 (n=24)
	Frequentie	24	125,26	19,26	92-160,17	0,94 (n=24)
STAI	Totaal	24	33,04	7,61	20-51	0,91 (n=24)
BDI	Totaal	25	13,20	9,02	0-31	0,88 (n=25)

Zoals in tabel 6.2.2 te zien is, bleek de SRV-AV laag, maar positief significant gecorreleerd te zijn met de NEO-FFI subschaal Altruïsme ($r = 0,46$, $p < 0.05$) en de totaalscores op de STAI ($r = 0,46$, $p < 0.05$) en de BDI ($r = 0,41$, $p < 0.05$). Uit de analyse blijkt dus een positieve samenhang te zijn met altruïsme, angst en depressie en een negatieve samenhang met antisociaal gedrag. Deze significante correlaties geven aan dat de discriminante validiteit van de SRV-AV onvoldoende is.

De SRV-AV laat een significante negatieve correlatie zien met de PCL-R factor 2 ($r = -0,41$, $p < 0,05$). Deze samenhang was wél verwacht.

Er is ook nog gekeken naar de correlaties van de 20-item versie met de overige maten. De SRV-AV 20-item versie bleek alleen nog significant te correleren met de NEO-FFI subschaal Altruïsme ($r = 0,48$, $p < 0.05$) en de totaalscore van de STAI ($r = 0.45$, $p < 0,05$).

TABEL 6.2.2
validiteit SRV-AV, 31-item- en 20-item versie

Meetinstrument	Subschaal	SRV-AV	
		31-item versie	20-item versie
PCL-R	Totaal	-0,35	-0,32
	Factor 1	-0,19	-0,16
	Factor 2	-0,41*	-0,37
NEO-FFI	Neuroticisme	0,05	0,03
	Extraversie	0,15	0,15
	Openheid	0,36	0,32
	Altruïsme	0,46*	0,48*
	Consciëntieusheid	0,21	0,23
ZAV	Trait	0,03	0,06
PFS-SV	Totaal	0,03	0,02
AVL	Totaal	-0,01	-0,01
	Fysieke agressie	0,01	0,02
	Verbale agressie	-0,26	-0,26
	Woede	0,02	0,03
	Vijandigheid	0,07	0,06
IOA	Spanning	0,20	0,16
	Frequentie	-0,28	-0,29
STAI	Totaal	0,46*	0,45*
BDI	Totaal	0,41*	0,38

*p<0.05 (tweezijdig)

7. DISCUSSIE

Ondanks het feit dat er zoveel definities van moraliteit zijn als dat er wetenschappers zijn die (hun idee van) dit concept hebben onderzocht en ondanks het protest van een aantal filosofen, dat een dergelijk concept helemaal niet te meten valt, heeft men sinds Piaget (1932/1965; o.a. in Gibbs, Basinger & Fuller, 1992) en Kohlberg (o.a. 1968, 1970, 1984) een aantal pogingen gedaan om instrumenten te ontwikkelen waarmee men moreel redeneren kan meten. Veelal is het idee hierachter dat met een dergelijk instrument therapieën kunnen worden geëvalueerd, waarin wordt getracht gedragsveranderingen te bewerkstelligen op het gebied van moreel redeneren. Een voorbeeld van een dergelijke therapie is de Agressiehanteringstherapie (AHT; Hornsveld, 2005). Deze therapie is speciaal ontworpen voor forensisch-psychiatrische patiënten. Het is in Nederland echter nog niet mogelijk om de daarbij behorende module Moreel Redeneren te evalueren met behulp van een vragenlijst. Hiermee gaat er belangrijke informatie verloren, aangezien een observatiemethode alleen niet voldoende inzichten kan geven in het moraliteitsbesef van de delinquenten.

In de huidige pilotstudie is een nieuw ontwikkelde vragenlijst voor het meten van moreel redeneren onderzocht op voornamelijk interbeoordelaarbetrouwbaarheid, alsmede test-hertest betrouwbaarheid. Het ontwikkelen en het gebruik van juist een vragenlijst wordt in de psychologie steeds meer bekritiseerd. De oorzaak hiervoor is de verschuiving van de psychologie richting de exacte wetenschappen (Rassin, 2004). Het gebruik van vragenlijsten brengt grote nadelen met zich mee, die zorgen voor een bedreiging van de validiteit: sociaal wenselijk antwoorden, liegen en het dikwijls falende geheugen zijn hier voorbeelden van. Daarnaast zijn vragenlijsten slechts momentopnames en blijkt dat het antwoord op een vraag voor een groter deel dan verwacht bepaald wordt door de vragen zelf. Rassin stelt dat de belangrijkste argumenten voor het gebruik van zelfrapportage pragmatisch zijn: zelfrapportagedata zijn gemakkelijk te verzamelen en zelfrapportages zijn nogal eens zinvol waar andere gedragsmaten dat niet zijn. Het belangrijkste is echter dat er soms geen alternatief is (McNally, 2001). Om de laatstgenoemde redenen is ervoor gekozen in de huidige studie een vragenlijst te ontwikkelen om moreel redeneren te meten. Moreel redeneren kan op geen andere manier worden gemeten dan aan de hand van zelfrapportage. Ondanks de genoemde nadelen lijkt het toch de beste methode te zijn.

De nieuw ontwikkelde vragenlijst, de Sociomorele Reflectie Vragenlijst-Aangepaste Versie, bestaat uit 31 items, waarvan er elf zijn gebaseerd op de items uit de Sociomoral Reflection Measure- Short Form, zoals geconstrueerd door Gibbs en collega's (1992). Bovenop de elf items die door Gibbs zijn geconstrueerd, zijn er nog 20 items aan de lijst toegevoegd. Deze items beslaan een aantal categorieën (aspecten) van het moreel redeneren. De nieuwe items bleken over het algemeen evenveel bij te dragen aan de totaalscore dan de items uit de SRM-SF. De interbeoordelaarbetrouwbaarheid van de test bleek op basis van de gegevens van 25 terbeschikkinggestelden redelijk goed. Bij een hertest op basis van 19 terbeschikkinggestelden bleek dit eveneens het geval. Op itemniveau bleek dat tussen twee beoordelaars een aantal items zwak of niet met elkaar correleerden. Na het verwijderen van deze items werd de interbeoordelaarbetrouwbaarheid nog iets beter. In dit geval zouden er twintig items overblijven. De weggelaten items in de 20-item versie zijn van sterk uiteenlopende thema's, die vaker terugkomen in de vragenlijst. Het is wel opvallend dat de meeste van die items zich concentreren binnen de laatste tien items. Mogelijk verloren de proefpersonen hun concentratie en

interesse in het invullen van de vragenlijst en zijn de antwoorden daardoor meer ambigu naar het einde toe.

De test-hertest betrouwbaarheid bleek matig en nam iets af na de verwijdering van de elf items. De test-hertest betrouwbaarheid was mogelijk hoger geweest als er een kortere periode tussen beide afnamen had gezeten. De periode van twee maanden die er tijdens dit pilotonderzoek tussen zat, was echter wel realistisch, aangezien behandelprogramma's waarvoor het instrument ter evaluatie gebruikt zou kunnen worden meestal ook een aantal maanden duren. Een verklaring voor de matige test-hertest betrouwbaarheid kan gezocht worden in de instabiliteit van de populatie.

Zoals te verwachten bleek er een matig significante, negatieve samenhang tussen de SRV-AV en de factor-2 score van de PCL-R. Dit indiceert een samenhang tussen antisociale tendensen en een onbekwaamheid tot moreel redeneren, zoals gemeten door de SRV-AV. De totaalscores op de SRV-AV bleken echter niet significant samen te hangen met vijandigheid of agressie. Wat betreft de persoonlijkheidskenmerken zoals gemeten met de NEO-FFI, bleek alleen 'Altruïsme' matig positief significant te correleren met de SRV-AV. Dit is zoals voorspeld, daar altruïsme deel uitmaakt van moraliteit (zie inleiding). De correlatie met altruïsme was er ook met de 20-item versie. 'Openheid' en 'Consciëntieusheid' bleken niet significant samen te hangen met de totaalscore op de SRV-AV. De correlaties waren echter matig en positief. Dit betekent dat er wel enige samenhang is tussen de persoonlijkheidskenmerken en de SRV-AV. Dit is zoals verwacht. In feite zouden hogere correlaties interfereren met het idee dat moreel redeneren, zoals gemeten door de SRV-AV, een op zichzelf staand concept is. De SRV-AV bleek niet significant samen te hangen met sociale vaardigheden. Dit komt mogelijk doordat constructivistische meetinstrumenten voornamelijk het concept van moreel redeneren meten en niet dat van moreel *handelen*. Mogelijk hangt dit handelen wel significant samen met sociale vaardigheden.

Ten slotte waren er nog twee opvallende, significante positieve correlaties tussen de SRV-AV en de STAI (angst als dispositie) en de BDI (depressie). De correlatie met angst was er ook met de 20-item versie. Zou angst een motor kunnen zijn achter moreel redeneren? In dat geval zou Nietzsche het bij het rechte eind hebben gehad toen hij suggereerde dat angst de 'moeder van de moraal' is¹².

¹² Jenseits von Gut und Bösel, 1886

Samengevat lijkt de Sociomorele Reflectie Vragenlijst- Aangepaste Versie voldoende psychometrische kwaliteiten te hebben voor een vervolgonderzoek. De eerste evaluatie van de psychometrische eigenschappen zoals hierboven beschreven, wijst erop dat de SRV-AV in ieder geval over een acceptabele interbeoordelaarbetrouwbaarheid en een matige, doch significante, test-hertest betrouwbaarheid beschikt. De verwachte samenhang met andere instrumenten blijkt gedeeltelijk aanwezig. Als de SRV-AV beter onderzocht zou worden en op den duur gevalideerd, zou het instrument een zeer belangrijke aanvulling zijn op het in Nederland bestaande assortiment aan meetinstrumenten.

De gegevens zijn echter verkregen uit onderzoek bij een kleine groep terbeschikkinggestelden. Als de correlatietrend zich voortzet in vervolgonderzoek, kan er verwacht worden dat een aantal correlaties die nu nog niet significant zijn, dat in vervolgonderzoek *wel* zijn. De verwachte correlaties met de persoonlijkheidsfactoren Openheid en Consciëntieusheid zullen dan misschien wel een significantieniveau bereiken. Ook worden er significante negatieve correlaties verwacht met de PCL-R totaalscore, verbale agressie en de frequentieschaal van de IOA (sociale vaardigheden). De negatieve correlatie tussen de frequentie van sociaal gedrag en moreel redeneren is opvallend.

Het scoreformulier aan de hand van de verschillende fasen van Gibbs, Basinger & Fuller (1992) bleek bruikbaar, maar niet compleet (tabel 3.1).

Na verschillende decennia van onderzoek naar moreel redeneren kan er voorzichtig worden geconcludeerd dat een test die moreel redeneren tracht te meten altijd tijdrovend zal zijn om te scoren. Moreel redeneren is een dermate breed concept, dat de verschillende overwegingen die mensen maken niet vast te leggen zijn in een simpele 7-puntsschaal. Wel kan een dergelijke instrument worden gebruikt om een globale indeling te maken van de antwoorden die mensen geven, zoals gebleken uit het huidige onderzoek. Niet alle antwoorden konden gescoord worden aan de hand van het formulier maar wel, zoals later bleek, aan de hand van Gibbs' theorie. De enige uitzondering hierop zijn de zogenaamde 'onscoorbare' antwoorden, waarvan al was overwogen om deze met een '1' te scoren. Bijlage 2 geeft een uitgebreidere scoringslijst weer die mogelijk gebruikt kan worden bij vervolgonderzoek.

Het huidige onderzoek geeft zeker een aantal aanknopingspunten om de lijst verder te onderzoeken, maar brengt een aantal beperkingen met zich mee. Hierdoor

kunnen er geen harde conclusies aan verbonden worden. Ten eerste was de populatie in het onderzoek erg klein. In vervolgonderzoek zal zeker met een grotere populatie gewerkt moeten worden om echt iets te kunnen zeggen over de betrouwbaarheid.

Ten tweede is er niet gewerkt met een controlegroep en kan er dus niets worden gezegd over de gehele constructvaliditeit van het instrument. In de toekomst zal er moeten worden gekeken of er een onderscheid is tussen bijvoorbeeld forensisch psychiatrische patiënten, gevangenen¹³ zonder psychiatrische stoornis en mannen uit de algemene populatie. Mogelijk kan er ook gekeken worden naar het verschil tussen mannen en vrouwen, aangezien dit in het verleden al verhitte discussie heeft opgeleverd (o.a. Gilligan, 1982 en Kohlberg, 1984). Eveneens is het aan te raden om te kijken of psychopaten, zoals gemeten door de Psychopathy Checklist-Revised (Hare, 1991) anders scoren dan andere groepen proefpersonen. In het huidige pilotonderzoek was het sample te klein om hier uitspraken over te doen. Rest (1999) geeft een aantal assumpties waarmee je de constructvaliditeit van een test die moreel redeneren meet, kan onderzoeken. Een test die moreel redeneren meet, moet volgens hem groepen van elkaar differentiëren waarvan aangenomen wordt dat ze beter of slechter zijn in het moreel redeneren (e.g. moreel filosofen zouden het beter moeten doen dan bijvoorbeeld veelplegers), zou een stijgende verandering moeten weergeven in een longitudinale studie, zou sensitief moeten zijn voor interventies die gemaakt zijn om moreel redeneren te verbeteren, zou bewijs moeten leveren voor een ontwikkelingshiërarchie (dus: hoger scoren betekent dat je verder gevorderd bent in moreel redeneren), zou moreel gedrag significant moeten voorspellen, zou daarnaast ook moeten voorspellen hoe iemand in de maatschappij staat en wat zijn politieke keuzes zijn en zou ten slotte over een adequate betrouwbaarheid moeten beschikken.

Een derde punt van kritiek wordt gevormd door de verschillende (zelfrapportage)instrumenten waarmee de SRV-AV is vergeleken. Een aantal van deze instrumenten (de NEO-FFI, de ZAV en de BDI) beschikt niet over een voldoende criteriumvaliditeit. Bij het constateren van een samenhang tussen de SRV-AV en de concepten die deze instrumenten meten, moet ermee rekening worden

¹³ Het verschil in moreel redeneren tussen delinquenten en niet-delinquenten is zeer aannemelijk, maar Gibbs kreeg er problemen mee bij de ontwikkeling van de Sociomoral Reflection Objective Measure in 1984. Ook de opvolger van deze lijst kon niet voldoen.

gehouden dat deze instrumenten mogelijk de concepten die zij trachten te meten, niet geheel dekken.

Aanbevolen wordt om voor verder onderzoek de 20-item in plaats van de 31-item versie aan te houden. De test-hertest betrouwbaarheid was weliswaar lager voor de 20-item versie dan voor de 31-item versie, maar de interbeoordelaarbetrouwbaarheid bleek hoger te zijn. Voorts bleek de samenhang met andere instrumenten lager te zijn voor de 20- dan de 31-item versie. Dit is wenselijk, aangezien de andere instrumenten ook andere concepten meten dan moraliteit. Er moet gekeken worden naar de concurrente validiteit, door te correleren met instrumenten die in het verleden hebben bewezen moreel redeneren te meten, of aspecten van moreel redeneren (bijvoorbeeld empathie, altruïsme).

Daarnaast moet er rekening mee gehouden worden dat, zoals eerder al gezegd, constructivistische meetinstrumenten voornamelijk het concept van moreel *denken* meten en niet dat van moreel *handelen*. Greene (2005) gaf al aan dat psychopaten op cognitief niveau vaak normaal functioneren, maar dat het tekort juist ligt in de empathie. Het is dus voor het evalueren van een zorgprogramma belangrijk om na te gaan of het gehele concept van moraliteit gemeten wordt en niet alleen het moreel redeneren. Het gebruik van de SRV-AV als evaluatie-instrument zal altijd samen moeten worden afgenomen met een observatieschaal. Verwacht wordt, dat een discrepantie tussen de twee soorten instrumenten samen zal hangen met psychopathie.

Döbert (1990) maakte een waardevol kritiekpunt op de stadiumtheorieën. Er wordt, door middel van constructivistische stadiumtheorieën, terecht gekeken naar de structuur van het moreel redeneren. Hierbij wordt echter de inhoud van het antwoord op een moreel dilemma niet meegenomen. Met deze instrumenten wordt niet in acht genomen hoe iemand over iets denkt; alleen de structuur van het antwoord is belangrijk. In combinatie met het moreel handelen zou de inhoud van het moreel redeneren ook een belangrijk onderzoekspunt moeten zijn, aangezien de inhoud van het moreel redeneren waarschijnlijk meer zegt over agressief gedrag dan de structuur van het redeneren. Het is belangrijk om met beide aspecten rekening te houden.

Het lijkt erop dat dit pilotonderzoek naar de Sociomorele Reflectie Vragenlijst-Aangepaste Versie een aanzet geeft in de goede richting: er zal nog uitgebreid onderzoek gedaan moeten worden naar voornamelijk de validiteit van de SRV-AV,

maar het lijkt een vragenlijst die in de toekomst mogelijk gebruikt kan worden bij de evaluatie van zorgprogramma's in de forensische psychiatrie.

Masterscriptie Lotte Vermeulen
Erasmus Universiteit Rotterdam
Studentnummer: 276267

REFERENTIES

- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental disorders* (4th ed.). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Arbuthnot, J. & Gordon, D.A. (1986). Behavioral and cognitive effects of a moral reasoning development intervention for high-risk behavior-disordered adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54 (2), 208-216
- Aron, A. & Aron, E.N. (2003). *Statistics for Psychology* (pp. 607). Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ 07458.
- Basinger, K.S., Gibbs, J.C. & Fuller, D. (1995). Context and the measurement of moral judgement. *International Journal of Behavioral Development*, 18 (3), 537-556.
- Beck, A.T. and Steer, R.A. (1993). *Manual for the Beck Depression Inventory*. Psychological Corporation, San Antonio, TX.
- Bergman, R. (2006). Gibbs on Kohlberg on Dewey: An essay review of John C. Gibbs's Moral Development and Reality. *European Journal of Developmental Psychology*, 3 (3), 300-315.
- Bermond, B. & Vorst, H.C.M. (1996). *Alexithymia Vragenlijst*. Amsterdam: Psychologisch Adviesbureau Bermond & Psychometric Services Interope.
- Blasi, A. (1990). How should psychologists define morality? or, the negative side effects of philosophy's influence on psychology. In Wren, T.E. (Ed.), *The Moral Domain: Essays in the Ongoing Discussion Between Philosophy and the Social Sciences*. MIT Press.
- Buss, A.H., & Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452-459.
- Carlo, G., Eisenberg, N., & Knight, G.P. (1992). An objective measure of adolescents' prosocial moral reasoning. *Journal of research on adolescence*, 2(4), 331-349.
- Colby, A., Kohlberg, L, Gibbs, J. & Lieberman, M., (1983). A longitudinal study of moral judgement. *Monographs of the society for research In Child Development*, 48(1-2). Abstract.
- Crain (1985). *Theories of Development. Hoofdstuk 7: Kohlberg's stages of moral development* (pp. 118-136). Prentice-Hall.
- Dam-Baggen, R. van & Kraaimaat, F.W. (2000). *Inventarisatielijst Omgaan Met Anderen (IOA). Handleiding (2^e geheel herziene druk)*. Lisse: Swets Test Services.

- Döbert, R. (1990). Against the neglect of 'content' in the moral theories of Kohlberg and Habermas: Implications for the relativism-universalism controversy. In Wren, T.E. (Ed.), *The Moral Domain: Essays in the Ongoing Discussion Between Philosophy and the Social Sciences*. MIT Press.
- Evers, A., Vliet-Mulder, J.C. van & Laak, J. ter (2000). *Documentatie van Tests en Testresearch in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Gibbs, J.C. (2003). *Moral Development & Reality: beyond the theories of Kohlberg and Hoffman*.
- Gibbs, J.C., Basinger, K.S. & Fuller, D.. (1992). *Moral Maturity: measuring the development of sociomoral reflection*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gibbs, J.C. & Schnell, S. V. (1985). Moral development 'versus' socialization (a critique). *American Psychologist*, 40(10), 1071-1080.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Chapter 3: Concepts of Self and Morality* (pp 64-105). Cambridge: Harvard University Press
- Greene, J.D. (2003) From neural "is" to moral "ought": what are the moral implications of neuroscientific moral psychology? *Nature Reviews Neuroscience*, 4, 847-850
- Greene, J.D. (2005). Cognitive neuroscience and the structure of the moral mind. In Laurence, P. Carruthers, S., and Stich, S. (Eds.) *The Innate Mind: Structure and Contents*. New York: Oxford University Press.
- Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M., Cohen, J.D. (2004). The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*, 44, 389-400.
- Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M., & Cohen, J.D. (2001). An fMRI investigation of emotional engagement in moral Judgment. *Science*, 293, 2105-2108.
- Habermas, J. (1990). Justice and solidarity: on the discussion concerning stage 6. In Wren, T.E. (Ed.), *The Moral Domain: Essays in the Ongoing Discussion Between Philosophy and the Social Sciences*. MIT Press.
- Hare, R.D. (1991). *The Hare Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R)*. Toronto: Multi-Health Systems.

- Hare, R.D. & Neumann, C. (2005). Structural models of psychopathy. *Current Psychiatry Reports*, 7, 57-64.
- Hoekstra, H.A., Ormel, J., & Fruyt, F. de (1996). *Handleiding NEO Persoonlijkheidsvragenlijsten*. Lisse: Swets Test Services.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and Moral Development: implications for caring and justice* (pp. 1-20). Cambridge University Press.
- Hornsveld, R.H.J., Nijman, H.L.I., Hollin, C.R. & Kraaimaat, F.W. (2007). Een verkorte versie van de Rozensweig Picture-Frustration Study voor het meten van vijandigheid (PFS-SV). *Criminal Behaviour and Mental Health*, 17, 45-56.
- Hornsveld, R.H.J., Nijman, H.L.I., Hollin, C.R., & Kraaimaat, F.W. (2007). The development of the Observation Scale for Aggressive Behavior (OSAB). *International Journal of Law and Psychiatry* (in press).
- Huisman, M. (1999). *Item Nonresponse: Occurrence, Causes, and Imputation of Missing Answers to Test Items*. Leiden: DSWO Press.
- Kohlberg, L. (1968). Moral Development. In *International Encyclopedia of the Social Sciences* (pp. 489-494). New York: Crowell, Collier and MacMillan.
- Kohlberg, L. (1970). Education for justice, a modern statement of the platonic view. In Sizer (Ed.), *Moral Education*. Harvard University Press.
- Kohlberg, L. (1984). Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In L. Kohlberg (Ed.), *Essays on moral development, Volume II: The psychology of moral development* (pp. 170-386). New York: Harper and Row.
- Kohlberg, L., Boyd, D.R., & Levine, C. (1990). The return of stage 6: Its principle and moral point of view. In Wren, T.E. (Ed.), *The Moral Domain: Essays in the Ongoing Discussion Between Philosophy and the Social Sciences*. MIT Press.
- MacNally, R.J. (2001). On the scientific status of cognitive appraisal models of anxiety disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 39, 513-521
- Meesters, C., Muris, P., Bosma, H., Schouten, E. & Beuving, S. (1996). Psychometric evaluation of the Dutch version of the Aggression Questionnaire. *Behaviour Research and Therapy*, 34 (10), 839-843.
- Morren, M., & Meesters, C. (2002). Validation of the Dutch version of the Aggression Questionnaire in adolescent male offenders. *Aggressive Behavior*, 28, 87-96.
- Novaco, R.W. (1994). Anger as a risk factor for violence among the mentally disordered. In J. Monahan & H.J. Steadman (Eds.), *Violence and Mental Disorder* (pp. 21-59). Chicago: The University of Chicago Press.

- Ploeg, H.M. van der, Defares, P.B. & Spielberger, C.D. (1982). *Handleiding bij de Zelf-Analyse Vragenlijst (ZAV)*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Puka, B. (1990). The majesty and mystery of Kohlberg's stage 6. In Wren, T.E. (Ed.), *The Moral Domain: Essays in the Ongoing Discussion Between Philosophy and the Social Sciences*. MIT Press.
- Rassin, E. (2004). De waarde van het woord: over het belang van zelfrapportages voor de psychologie. *De Psycholoog*, januari 2004, 10-16.
- Rest, J. R. (1979). *Revised Manual for the Defining Issues Test*. Minnesota Moral Research Projects, Minneapolis.
- Rest, J., Narvaez, D., Bebeau, M.J., Thoma, S.J. (1999). *Postconventional Moral Thinking: A Neo-Kohlbergian Approach*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Spielberger, C.D. (1980). *Preliminary Manual for the State-Trait Anger Scale (STAS)*. Tampa, FL.: University of South Florida.
- Veelen, M. van (2004). *Survival of the Fair: modelling the evolution of altruism, fairness and morality* (pp. 1-49). Tinbergen Institute.
- Vertommen, H., Verheul, R., Ruiter, C. de, & Hildebrand, M. (2002). *De herziene versie van Hare's Psychopathie Checklist (PCL-R)*. Lisse: Swets Test Publishers.

BIJLAGEN

Bijlage 1: Sociomorele Reflectie Vragenlijst- Aangepaste Versie

Bijlage 2: Verbeterde scoringsmethode SRV-AV

SRV-AV

R.H.J. Hornsveld & L. Vermeulen (2006)

Groep: Nummer:

Meting: na indicatiestelling/voor behandeling/na behandeling/bij follow-up

Vragenlijst

Op de volgende bladzijden vind je een lijst met uitspraken. Geef voor elke uitspraak van de lijst aan hoe (on)belangrijk je die vindt en geef vervolgens een toelichting in je eigen woorden in welke mate u het ermee oneens/eens bent.

Om aan te geven hoe (on)belangrijk je een uitspraak vindt kun je de volgende antwoordmogelijkheden gebruiken:

- erg onbelangrijk
- onbelangrijk
- neutraal
- belangrijk
- erg belangrijk

Bijvoorbeeld:

0. Hoe belangrijk is het dat mensen stoppen voor een stoplicht dat op rood staat?

Als je dit belangrijk vindt, kruis je 'belangrijk' aan en schrijf je op *waarom* je dat belangrijk vindt, bijvoorbeeld: 'omdat anders het verkeer op elkaar botst'.

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal ~~belangrijk~~ erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

Omdat het verkeer anders op elkaar botst.

.....

Zo werk je de hele lijst af. Werk zo rustig mogelijk door. Er zijn geen goede of foute antwoorden; het gaat erom hoe je er zelf over denkt.

1. Hoe belangrijk is het dat je beloften aan je vrienden nakomt?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

2. Wat vind je van het nakomen van beloften aan mensen in het algemeen? Hoe belangrijk is het dat mensen beloften nakomen aan iemand die ze nauwelijks kennen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

3. Wat vind je van het nakomen van een belofte aan kinderen? Hoe belangrijk is het dat ouders beloften aan hun kinderen nakomen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

4. Hoe belangrijk is het dat mensen in het algemeen eerlijk zijn?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

5. Hoe belangrijk is dat kinderen hun ouder(s) soms helpen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

6. Hoe belangrijk is het om het leven van een vriend te redden (zonder daarbij zelf dood te gaan)?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

7. Hoe belangrijk is het dat iemand het leven van een vreemde redt (zonder daarbij zelf dood te gaan)?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

8. Hoe belangrijk is het dat iemand blijft leven, zelfs als die persoon dat zelf niet wil?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

9. Hoe belangrijk is het dat mensen niet stelen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

10. Hoe belangrijk is het dat men de wet gehoorzaamt?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

11. Hoe belangrijk is het dat rechters mensen die de wet overtreden een straf opleggen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

12. Hoe belangrijk vind je het dat anderen je met respect behandelen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

13. Stel dat twee kinderen een ander kind pesten. Hoe belangrijk is het ervoor te zorgen dat die kinderen leren respect voor elkaar te hebben?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

14. Hoe belangrijk vind je het dat anderen niet over je roddelen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

15. Hoe belangrijk is het dat mensen hun mening op een directe manier geven?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

16. Stel dat je hoort dat anderen over een vriend van je roddelen. Hoe belangrijk is het om die anderen daarop aan te spreken?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

17. Hoe belangrijk is het om anderen aan te spreken als ze roddelen, ook al ken je de persoon waarover geroddeld wordt niet?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

18. Stel dat iemand met een handicap de straat niet over durft te steken. Hoe belangrijk is het die persoon met oversteken te helpen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

19. Hoe belangrijk is het mensen met een lichamelijke handicap te helpen als dat nodig is?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

20. Stel je merkt dat je vriendin/vrouw vreemd is gegaan. Hoe belangrijk is het trouw te blijven in een relatie?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

21. Hoe belangrijk is het dat discriminatie van vrouwen en homo's verboden is?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

22. Stel dat je vriend zijn vriendin in het bijzijn van anderen uitscheldt voor 'kutwijf'. Hoe belangrijk is het dat die anderen hem daarop aanspreken?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

23. Stel dat twee gesluisde vrouwen die uit een moskee komen, worden uitgescholden. Hoe belangrijk is het dat mensen elkaar niet discrimineren?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

24. Stel dat twee mannen een andere man mishandelen terwijl omstanders toekijken. Hoe belangrijk is het dat de omstanders die twee mannen aanspreken op hun gedrag?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

25. Stel: je merkt dat een vriend van je in harddrugs dealt. Hoe belangrijk is het dat dealen verboden is?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

26. Stel: twee lesbische vrouwen zoenen elkaar op straat. Hoe belangrijk is het dat lesbische vrouwen niet gediscrimineerd worden?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

27. Stel: een oude man heeft net boodschappen gedaan, maar als hij de supermarkt uitloopt, vallen alle boodschappen uit zijn tas. Hoe belangrijk is het dat omstanders de man helpen?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

28. Stel dat twee ouders teveel drinken en ze vragen hun kind naar de slijter te gaan om een krat bier te halen. Hoe belangrijk is het dat ouders niet teveel drinken?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

29. Stel dat een kind dagelijks geconfronteerd wordt met ruziemakende ouders. Hoe belangrijk is het dat ouders rekening met hun kinderen houden door hen niet bij die ruzies te betrekken?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

30. Stel: twee joodse jongens komen uit de synagoge en worden uitgescholden. Hoe belangrijk is het dat mensen elkaar niet discrimineren?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

31. Drie Marokkaanse jongens willen een disco bezoeken maar worden niet toegelaten. Hoe belangrijk is het dat de gemeente het weigeren op grond van uiterlijk verbiedt?

Kruis aan: erg onbelangrijk onbelangrijk neutraal belangrijk erg belangrijk

Waarom is het erg onbelangrijk / onbelangrijk / neutraal / belangrijk / erg belangrijk (wat je hebt aangekruist)?

.....
.....

Bijlage 2: Verbeterde scoringsmethode SRV-AV

ONRIJP NIVEAU
Fase 1: unilateraal en materieel Score: 1 Aspecten: 1. Rechtvaardiging vanwege een autoriteitsfiguur2. Rechtvaardiging vanwege de meest kenmerkende rol van de betreffende persoon of personen3. Stellige beweringen in absolute termen4. Zwart-wit redeneringen5. Rechtvaardiging vanwege straf6. Status + alle door Gibbs als 'onscoorbaar' gedefinieerde antwoorden
Overgangsfase 1/2 Score: 2
Fase 2: Uitwisselend en instrumenteel: moraliteit door interactie met anderen Score:3 Aspecten: 1. Quid Pro Quo2. Volstrekte gelijkheid of ongelijkheid in relaties3. Hantering van verworven vrijheden als concrete rechten4. Rechtvaardiging op grond van eigen voorkeuren5. Beroep op pragmatische behoeften6. Rekenen op praktische voordelen of verplichtingen in de toekomst In dit stadium redeneert men specifiek en egoïstisch
Overgangsfase 2/3 Score: 4
RIJP NIVEAU
Fase 3: Wederzijds en pro sociaal Score: 5 Aspecten: 1. Besef van de betekenis van interpersoonlijke relaties2. Sterke betrokkenheid met het emotionele welbevinden van anderen3. Besef van consequenties bij schending van normatieve verwachtingen4. Besef van pro sociale bedoelingen als kenmerk van normaal sociaal gedrag5. Normatieve en pro sociale waarden voor relaties in het algemeen6. Hanteren van waarden die refereren aan het geweten In dit stadium redeneert men specifiek en altruïstisch
Overgang 3/4: relativisme van persoonlijke waarden Score: 6
Fase 4: Systematisch en standaard Score: 7 Aspecten: 1. Beroep op waarde als vereiste van het functioneren van de maatschappij of van maatschappelijke instellingen2. Beroep op basale maatschappelijke rechten en waarden3. Beroep op overwegingen als reputatie en integriteit4. Rechtvaardiging van normatieve waarden omdat alternatieven schadelijk zijn voor de maatschappij5. Rechten en plichten die de maatschappij het individu verschuldigd is

6. Maatschappelijke normen ten aanzien van het individuele geweten

+ filosofisch, meta-ethisch niveau